

Democratische gezindheid van jongeren

Kennis, houding, gedrag en de
rol van burgerschapsonderwijs

Frank Wanders

Democratische gezindheid van Nederlandse jongeren tussen de 10 en 18 jaar

Kennis, houding, gedrag en de rol van
burgerschapsonderwijs

dr. Frank Wanders

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Democratische gezindheid	7
Kennis over de democratie	8
<i>Samenvatting</i>	12
Houding ten aanzien van de democratie	12
<i>Democratie als bestuursvorm</i>	13
<i>Het functioneren van de democratie</i>	14
<i>Democratische basiswaarden</i>	15
<i>Botsende waarden</i>	19
<i>Opvattingen over de politiek</i>	21
<i>Samenvatting</i>	25
Democratische participatie en gedrag	26
<i>Samenvatting</i>	29
Politieke socialisatie van adolescenten	31
Macroniveau	31
Microniveau: politieke socialisatie	31
<i>Ouders</i>	31
<i>Vrienden</i>	32
<i>Media</i>	32
<i>Onderwijs</i>	33
Burgerschapsonderwijs	34
Geschiedenis en context van burgerschapsonderwijs in Nederland	34
<i>Burgerschapsonderwijs vanaf 2006</i>	34
<i>Burgerschapsonderwijs 2021</i>	35
Onderzoek naar burgerschapsonderwijs en democratische gezindheid	37
<i>Samenvatting</i>	39
Conclusies	41
Nederlandse adolescenten zijn redelijk democratisch gezind	41
Gebrekkige kennis over de democratie	41
Moeite met botsende waarden en het toepassen van democratische principes	42
Betrokkenheid bij de democratie	43
Structurele ongelijkheid in democratische gezindheid	43

ProDemos

De rol van burgerschapsonderwijs	44
Discussie	45
Onvoldoende inzicht in de democratische gezindheid van adolescenten	45
Burgerschapsonderwijs: een kritische reflectie	45
<i>Maatschappelijke problemen kunnen niet altijd in het onderwijs worden opgelost</i>	46
<i>Gebrek aan interventiestudies en longitudinaal onderzoek</i>	46
<i>Fundamentele kritiek</i>	48
Adviezen	49
Advies 1: Concrete doelen en een sterk fundament voor democratische gezindheid	49
<i>Kennis over de democratie</i>	49
<i>Botsende waarden</i>	50
<i>Politiek zelfvertrouwen en vaardigheden</i>	51
Advies 2: Toegankelijk en gelijkwaardig aanbod	51
Advies 3: Luister écht naar de jeugd	52
Advies 4: Zorg voor een brede maatschappelijke aanpak	53
<i>Representatie, polarisatie en ongelijkheid</i>	53
<i>Vroege selectie</i>	54
Advies 5: Monitoring, interventiestudies en longitudinaal onderzoek	55
Afsluitend	56
Literatuurlijst	58
Samenvatting: democratische gezindheid van Nederlandse jongeren (10-18 jaar)	69

Inleiding

De afgelopen jaren worden er veel zorgen geuit over de staat van de democratie. Wereldwijd is er een afname van het aantal landen dat als volwaardige liberale democratie wordt gezien en in veel landen hebben burgers minder democratische vrijheden dan voorheen (EIU, 2023). Zo heeft de Europese Unie onlangs de noodklok geluid over de staat van de democratie in lidstaten als Polen en Hongarije. Maar ook elders worden fundamentele grondrechten en vrijheden ingetrokken waar decennia hard voor gevochten is en neemt radicalisering in de politiek en onder burgers toe. De oorlog van Rusland in Oekraïne benadrukt ook nog maar eens dat vrijheid en democratie geen vanzelfsprekendheid zijn.

In Nederland behoren we tot de slechts 6,4% van de wereldpopulatie die momenteel nog steeds in een volwaardige democratie leeft (EIU, 2023). Toch is er ook in Nederland stevige kritiek op het functioneren van de overheid en de politieke cultuur, en zijn er zorgen over de gesteldheid van de Nederlandse democratische rechtsstaat. Mensen zien een groeiende polarisatie in de samenleving, crises die elkaar opvolgen en toenemende sociale ongelijkheid in de samenleving. Want hoewel er in de samenleving behoefte is aan daadkracht vanuit de overheid, was het vertrouwen in politici en in het oplossende vermogen van de regering in 2022 en 2023 historisch laag (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023; Sociaal en Cultureel Planbureau, 2022 & 2023). De democratische gezindheid van Nederlanders – een verzamelterm voor kennis over de democratie, een positieve houding ten aanzien van de democratie en actieve deelname eraan – lijkt af te nemen. Dit vormt een bedreiging voor de fundamentele van onze democratische rechtsstaat.

De sleutel voor het fundament voor iemands eigen democratische gezindheid wordt namelijk al vroeg tijdens de adolescentie gelegd. Tussen de leeftijd van tien en achttien jaar wordt een belangrijke basis voor democratische gezindheid gevormd, van waaruit deze zich tijdens de rest van het leven verder kan ontwikkelen (Rekker et al., 2015; Sears & Brown, 2013; Sears & Levy, 2003; Shehata & Amnå, 2019).¹ Adolescenten² ontwikkelen tijdens deze fase hun identiteit, kennis, waarden en overtuigingen, die van invloed zijn op hun democratische gezindheid (Neundorf et al., 2013; Russo & Stattin, 2017). Hoewel grote gebeurtenissen, zoals oorlogen of crises, kunnen leiden tot aanzienlijke veranderingen in democratische gezindheid (Holleque, 2011; Schuman & Corning, 2011), ontwikkelt democratische gezindheid zich over het algemeen vrij stabiel na de adolescentie (Dekker et al., 2017; Hooghe & Wilkendorf, 2008; Prior, 2010). De kennis, ervaringen en kansen die adolescenten in deze fase opdoen met betrekking tot de democratie hebben een blijvende invloed op de ontwikkeling van hun democratische gezindheid en hun rol als democratisch burger. Om een sterke en veerkrachtige democratie te behouden in de toekomst is het daarom belangrijk dat

¹ In sommige studies loopt deze van 10-25 jaar, maar in deze studie beschouwen we 18+ als jongvolwassenheid en richten we ons op de periode waarin jongeren nog op het primair en deels op het voortgezet onderwijs zitten.

² De term 'adolescenten' verwijst in deze studie naar jongeren tussen de tien en achttien jaar oud. Jongeren of jongvolwassenen zijn 18+.

adolescenten een sterke democratische gezindheid ontwikkelen (Dekker & Den Ridder, 2016; Klingemann, 2014; Kranendonk et al., 2019).

Bijna alle adolescenten gaan in het grootste deel van deze levensfase nog naar school. In de politiek waren de zorgen over democratische gezindheid dan ook de aanleiding om burgerschapsonderwijs op het primair en voortgezet onderwijs te verplichten. Dit betekent dat scholen verplicht zijn leerlingen respect voor en kennis over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat bij te brengen met daarbij de competenties die hen in staat stellen om deel uit te maken van een democratische samenleving, gepaard met kennis over en respect voor verschillen in de samenleving. Dit alles moet bovendien plaatsvinden in een cultuur die in overeenstemming is met de bovenstaande basiswaarden. Het onderwijs heeft daarmee de grote taak gekregen om leerlingen in staat te stellen om als volwaardig democratisch burger mee te doen in de samenleving en sociale cohesie te bevorderen (Slob, 2019).

Ook het Nationaal Comité 4 en 5 mei en ProDemos signaleren in de praktijk de zorgen over de democratische houdingen en opvattingen over vrijheid van adolescenten. We slaan daarom de handen ineen in deze literatuurstudie. Dit onderzoek heeft als primaire doelstelling om te onderzoeken hoe het gesteld is met de democratische gezindheid onder jongeren. Hierbij willen we vaststellen wanneer deze gezindheid zich ontwikkelt en welke verschillen er bestaan tussen jongeren en tussen landen. We willen namelijk terughoudend zijn bij het maken van bredere uitspraken over democratie en de potentiële effecten van burgerschapsonderwijs, zonder eerst deze aannames te toetsen aan wetenschappelijke inzichten.

We beginnen dit rapport met een korte uitwerking van het concept democratische gezindheid. Aan de hand daarvan hebben we bekeken wat er uit bestaande studies bekend is over de democratische kennis, houding en actieve betrokkenheid van jongeren. Hierbij staan we ook stil bij vrijheid als democratische basiswaarde en hoe adolescenten hier tegenaan kijken. Daarna staan we kort stil bij de rol van politieke socialisatie en de belangrijkste actoren en besteden we uitgebreid aandacht aan de stand van zaken en de rol van burgerschapsonderwijs voor de ontwikkeling van democratische gezindheid. Omdat de nieuwe wet burgerschapsonderwijs betrekking heeft op het funderend onderwijs³, kijken we in deze studie vooral naar primair en voortgezet onderwijs. Het burgerschapsonderwijs op het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) hebben we vanwege verschillen in wetgeving rondom en onderwijs en het feit dat het mbo voor andere uitdagingen staat, niet meegenomen. Tot slot vatten we de belangrijkste bevindingen samen en formuleren we adviezen voor de focus die het aanbod ten behoeve van democratische gezindheid zou kunnen of misschien wel zou moeten hebben.

³ Primair en voortgezet onderwijs.

Democratische gezindheid

Democratische gezindheid is een complex begrip en kent geen eenduidige definitie. Over het algemeen heeft de term betrekking op kennis over de democratie, de houding ten opzichte van de democratie en democratische instituties, en ook op de deelname van mensen in een democratische samenleving. Deze drie elementen, oftewel kennis, houding en gedrag, vormen ook de focus van deze literatuurstudie en worden hieronder uitgewerkt.

Democratische kennis heeft betrekking op het begrip dat nodig is om de democratie, democratische processen en democratische basiswaarden te begrijpen. Het is een belangrijke en noodzakelijke voorwaarde voor volwaardige deelname aan een democratie (Delli Carpini & Keeter, 1996; Galston, 2001; Quinterlier & van Deth, 2014). Het verwerven van kennis over de democratie stelt burgers in staat om de waarden van een democratische rechtsstaat te begrijpen en om actief en geïnformeerd deel te nemen aan het democratische en politieke proces (Hooghe, 2012). Het stelt burgers ook in staat om weloverwogen beslissingen te nemen, kritisch na te denken, hun eigen problemen op te lossen en verschillende perspectieven en meningen beter te leren respecteren (Cho, 2014; Dassonneville et al., 2012; Galston, 2001; Grobshäuser & Weißeno, 2020; Slijkhuis, 2021). Het is daarom van belang dat adolescenten over voldoende democratische kennis beschikken, zodat ze beter weten tot welke instituties zij zich moeten richten bij hun persoonlijke of maatschappelijke problemen en om geïnformeerd, maar ook kritisch te kunnen deelnemen aan de democratische samenleving (Hooghe et al., 2011).

De houding ten aanzien van de democratie wordt gezien als de manier waarop mensen tegen de democratie, democratische instituties en democratische basiswaarden aankijken. Het verwijst naar iemands overtuigingen en waarden en naar diens perspectief op de democratie, democratische waarden en processen (Dalton, 2004; Quaranta, 2018). Een positieve houding ten aanzien van de democratie is ook een belangrijke voorwaarde voor volwaardige participatie in een democratisch systeem (Hooghe et al., 2017; Quintelier & Van Deth, 2014). Interesse in de democratie, democratische processen en maatschappelijke ontwikkelingen kan bijvoorbeeld leiden tot een verhoogde betrokkenheid (Wanders et al., 2021). Ook het gevoel dat invloed uitoefenen op de politiek zin heeft of het gevoel dat de politiek iets voor jou wil doen kan ook de betrokkenheid vergroten (Dalton, 2004). Dit wordt ook wel politiek zelfvertrouwen genoemd. Bovendien zullen adolescenten die de waarde inzien van het leven in een democratie en die belang hechten aan fundamentele waarden van een democratische rechtsstaat zoals vrijheid, gelijkheid en solidariteit, eerder geneigd zijn om te handelen als democratische burgers (Dalton, 2004; Hooghe et al., 2011).

Natuurlijk bestaat er een verband tussen kennis over de democratie en houding ten aanzien van de democratie. Meer kennis over en beter begrip van democratische principes en waarden kan bijdragen aan een positieve houding ten opzichte van de democratie. Wanneer mensen begrijpen wat democratie inhoudt en hoe het functioneert, zullen ze eerder de waarde van democratische principes, zoals vrijheid van meningsuiting en de rechtsstaat, inzien. Anderzijds kan een positieve

democratische houding ook bijdragen aan de ontwikkeling van democratische kennis. Een sterke waardering voor democratische waarden kan mogelijk leiden tot een motivatie om meer te leren over de democratie, democratische waarden en de politiek. Kort gezegd: democratische kennis en democratische houding versterken elkaar en zijn beide belangrijk voor de ontwikkeling van een gezonde en functionerende democratie (Delli Carpini & Keeter, 1995; Galston, 2001; Quaranta, 2020; Quintelier & Van Deth, 2014; Soule, 2001; Verba et al., 1995; Wanders, 2019).

Voldoende kennis over de democratie en een positieve houding ten aanzien van de democratie zijn samen ook een belangrijke voorwaarde voor actieve democratische betrokkenheid. Dit impliceert het actief deelnemen en betrokken zijn van burgers in een democratische samenleving, zoals door te stemmen bij verkiezingen, deel te nemen aan politieke discussies en debatten, vrijwilligerswerk te doen of deel te nemen aan politieke demonstraties. Dit stelt burgers in staat om gekozen vertegenwoordigers ter verantwoording te roepen, hun mening te uiten en op te komen voor hun eigen belangen en die van de samenleving. Deze betrokkenheid is daarom van belang voor het behoud van een gezonde, levendige en veerkrachtige democratie.

Als democratische betrokkenheid en het proces daaromheen goed functioneren, wordt de wil van het volk grotendeels weerspiegeld in de beslissingen van de machthebbers. Als bepaalde groepen daarentegen ondervertegenwoordigd zijn, en deze betrokkenheid ongelijk verdeeld is, leidt dit mogelijk tot scheefgroei, wat ervoor zorgt dat de stem van deze ondervertegenwoordigde groepen minder wordt gehoord. Hun wil wordt niet evenredig weerspiegeld in de besluitvorming (Bovens & Wille, 2011; Hakhverdian & Schakel, 2017). Deze processen kunnen leiden tot twijfels aan de legitimiteit van vertegenwoordiging, groter wantrouwen, wat de veerkracht van een democratische samenleving kan aantasten. Onvoldoende en ongelijke actieve betrokkenheid van burgers kan samengevat leiden tot een gebrekkige representativiteit en legitimiteit van beslissingen. Voldoende en gelijkwaardige democratische participatie is daarom van belang voor het behoud van een gezonde, levendige en weerbaar democratie.

Hierboven werd duidelijk dat voldoende democratische gezindheid bestaat uit kennis over de democratie, houding ten aanzien van de democratie en de betrokkenheid die daaruit volgt. Deze democratische gezindheid is belangrijk voor een sterke en veerkrachtige democratie. Hieronder wordt de literatuur omtrent de verschillende aspecten van democratische gezindheid van adolescenten in Nederland verder besproken.

Kennis over de democratie

Democratische kennis omvat de kennis van democratische principes, waarden en processen en wordt beschouwd als een belangrijke en noodzakelijke voorwaarde voor democratische betrokkenheid. Om dit te meten hebben verschillende internationale studies onderzocht of adolescenten een *acceptabele definitie* kunnen geven van het begrip democratie. Een acceptabele definitie houdt in dat adolescenten in hun definitie minimaal verwijzen naar een of meerdere democratische elementen zoals vrijheid, meerderheidsbesluitvorming, stemmen,

vertegenwoordiging, gelijkheid of verwijzingen naar specifieke grondwettelijke rechten of documenten.

De meeste studies tonen aan dat adolescenten wel in staat zijn om een acceptabele definitie te geven van democratie, en dus kunnen verwijzen naar een, of soms meerdere, democratische elementen. In verschillende Amerikaanse studies lag het percentage van adolescenten tussen de dertien en negentien jaar die een acceptabele definitie gaven tussen de 78% en 88% (Avery et al., 2012; Ichilov et al., 1989; NAEP, 1990; Sigel & Hoskins, 1981). Flanagan en collega's (2005) rapporteerden echter dat slechts 53% van de Amerikaanse adolescenten tussen de twaalf en zeventien jaar een acceptabele definitie kon geven. Het percentage dat een acceptabele definitie kon geven werd wel hoger met de leeftijd. Het verschil met andere studies is dan ook mogelijk te wijten aan de jongere leeftijd van de onderzoeksgroep in de laatstgenoemde studie.

In de meeste studies associëren adolescenten democratie wel met positieve eigenschappen. Ze noemen termen als individuele rechten en vrijheden, democratische vertegenwoordiging, gelijkheid en/of solidariteit (Avery et al., 2012; Flanagan et al., 2005; Ichilov et al., 1989). Toch zijn weinig adolescenten in staat om een meer omvattend begrip van de democratie te geven. Daarbij kan slechts een klein deel van de adolescenten meerdere elementen van democratie noemen, laat staan gerelateerde of conflicterende elementen verder duiden (Flanagan et al., 2005; Sigel & Hoskins, 1981; Sim & Krishnasamy, 2016).

Dit is ook het geval in Nederlandse studies, waar slechts een kleine groep adolescenten in staat was om een omvattend beeld van een democratie te geven en democratische kenmerken met elkaar in verband te brengen en uit te leggen hoe zij zich hiertoe verhouden (De Groot et al., 2014; Nieuwelink et al., 2016; Nieuwelink et al., 2018). Adolescenten associëren democratie wel positief met zaken als vrijheid en gelijkheid, maar hebben moeite met het begrijpen van de betekenis van democratie voor henzelf.

De Groot en collega's (2014) vonden dat slechts vijf van de 27 door hen onderzochte adolescenten een sterke notie hadden van de democratie. Ze beschreven de democratie vaak in eendimensionale begrippen en hadden moeite om verschillende democratische elementen met elkaar in verband te brengen. Nieuwelink en collega's hebben in hun onderzoek een vergelijkbaar beeld bevestigd. Adolescenten beschrijven de democratie inderdaad in eendimensionale begrippen en hebben geen goed begrip van de notie van een democratie. Slechts een klein deel (16 van de 40 adolescenten) kon een goede multidimensionale omschrijving geven van de democratie. Nog minder van hen waren in staat om verschillende democratische elementen met elkaar in verband te brengen en te laten zien hoe deze zich tot elkaar kunnen verhouden (De Groot et al., 2014; Flanagan et al., 2005; Nieuwelink, 2016).

De bovenstaande aantallen liggen niet in lijn met internationale studies, waarbij ongeveer 80% een acceptabele definitie kon geven (Avery et al., 2012; Ichilov et al., 1989; NAEP, 1990; Sigel & Hoskins, 1981). Dit kan deels worden verklaard door de jongere leeftijd van de respondenten, maar tegelijk liggen deze uitkomsten wel in lijn met de bevinding dat Nederlandse adolescenten over relatief

weinig democratische kennis beschikken (Munniksma et al., 2017). In Nederland zijn er al vanaf het primair onderwijs zorgen over de democratische kennis van leerlingen. In 2022 liet de Inspectie van het Onderwijs zien dat de kennis over democratie in het primair onderwijs onvoldoende is en zelfs is afgenomen sinds 2009. In 2009 lag het percentage leerlingen met voldoende democratische kennis tussen de 25% en 41%, terwijl de verwachting was dat tussen de 70% en 75% voldoende kennis zou hebben. Dit percentage is in 2020 verder afgenomen, wat betekent dat de afstand tot de behaalde leerdoelen nog groter is geworden en de democratische kennis van leerlingen in het primair onderwijs ondermaats is (Inspectie van het Onderwijs, 2022).

Uit een recent longitudinaal onderzoek van het Adolescentenpaneel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen (ADKS)⁴ blijkt dat het kennisniveau van adolescenten in de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs (twaalf- tot vijftienjarigen) weliswaar toeneemt, maar tegelijkertijd ontstaat er een meer eendimensionaal beeld van de democratie. Deze bevinding sluit aan bij het onderzoek van Nieuwelink en haar collega's (2018), waarin is vastgesteld dat een eendimensionale opvatting van democratie blijft bestaan, of zelfs sterker wordt, tegen de tijd dat adolescenten de leeftijd van zestien bereiken. Het lijkt erop dat adolescenten niet automatisch een complexer begrip van democratie ontwikkelen naarmate ze ouder worden.

Het ADKS-onderzoek laat verder zien dat deze ontwikkeling van kennis over de democratie niet voor iedereen gelijk verloopt (Mulder et al., 2022). Adolescenten op het vmbo hebben vanaf het begin van het voortgezet onderwijs minder kennis dan hun leeftijdsgenoten op havo en vwo, en deze verschillen blijven bestaan in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs en worden zelfs groter. Dit geldt voor kennis over politiek (zoals kennis over politieke partijen) en kennis over democratie (zoals kennis over de belangrijkste basiswaarden, principes en toepassingen). Leerlingen van ouders met een hogere sociaaleconomische status (SES) hebben over het algemeen meer kennis dan leerlingen van ouders met een lagere sociaaleconomische status.⁵ Dit onderzoek toont ook aan dat de democratische kennis van adolescenten zonder migratieachtergrond groter is dan die van adolescenten met een migratieachtergrond, zowel voor politieke kennis als kennis over democratische waarden en principes. Vooral leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond hebben over het algemeen minder democratische kennis dan leerlingen zonder of met een westerse migratieachtergrond. Aanvankelijk scoren jongens ook hoger op politieke en democratische kennis dan meisjes, maar deze verschillen verdwijnen in het derde jaar van het voortgezet onderwijs (Van der Meer et al., 2021; Mulder et al., 2022).

Het International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) uit 2016 laat een vergelijkbaar beeld zien. Het ICCS onderzocht onder andere de democratische kennis van veertienjarige adolescenten in Europa, waarbij ze specifiek keken naar burgerschapskennis door middel van 78 meerkeuzevragen.

⁴ Een consortium opgericht om de ontwikkeling van jongeren ten aanzien van de democratie en haar kernwaarden in kaart te brengen. Een samenwerking tussen de Universiteit van Amsterdam, het ministerie van Binnenlandse Zaken (BZK), Justitie en Veiligheid (J&V), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en met het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en ProDemos – Huis van Democratie en Rechtsstaat

⁵ SES verwijst naar de maatschappelijke positie van iemand. Het wordt vaak gemeten door inkomen, opleiding en beroep.

Burgerschapskennis wordt in deze studie gedefinieerd als kennis over de democratische samenleving (zoals de functie van wetten), de onderliggende beginselen (zoals ieders gelijkheid voor de wet) en de toepassing van deze kennis en beginselen (zoals verkiezingen).⁶

Uit dit onderzoek blijkt dat Nederlandse adolescenten Europees gezien redelijk goed scoren, maar dat we minder goed scoren in vergelijking met vergelijkbare landen zoals Denemarken, Finland, Zweden, Noorwegen en België (Munniksmā et al., 2017; Schulz et al., 2018). Wel scoren Nederlandse adolescenten beter dan in 2009 en stijgt de kennis sterker dan in andere landen. Gemiddeld zitten Nederlanders daarmee op beheersingsniveau B. Dit betekent dat:

‘...ze bekend zijn met algemene begrippen rond representatieve democratie als politieke bestuursvorm. Ze herkennen manieren waarop maatschappelijke instituties en wetten gebruikt kunnen worden voor de ontwikkeling en bescherming van maatschappelijke waarden en principes. Ze herkennen de potentiële rol van burgers als kiezers in een representatieve democratie, en ze generaliseren waarden en principes op basis van specifieke voorbeelden van beleid of wetten (inclusief mensenrechten). Leerlingen begrijpen dat actief burgerschap verder reikt dan de lokale gemeenschap. Ze generaliseren de rol die individuele actieve burgers spelen naar bredere maatschappelijke gemeenschappen nationaal en wereldwijd’ (Munniksmā et al., 2017).

Opvallend in deze studie zijn de grote verschillen tussen adolescenten in Nederland. Het blijkt namelijk dat één op de drie veertienjarigen in Nederland *veel* burgerschapskennis heeft, terwijl ook één op de drie veertienjarigen (*heel*) *weinig* burgerschapskennis heeft. Deze verschillen in kennis zijn groter dan in vergelijkbare andere landen.

Verder laat de studie zien dat vooral adolescenten met praktisch opgeleide ouders lager scoren op democratische kennis dan adolescenten met theoretisch opgeleide ouders. Ook adolescenten op het vmbo scoren lager op kennis dan hun leeftijdsgenoten op havo of vwo. Deze verschillen zijn relatief groot in vergelijking met vergelijkbare landen, maar liggen verder in lijn met andere literatuur omtrent democratische kennis (Isac et al., 2011; Mulder et al., 2022; Schulz et al., 2010; Schulz et al., 2018; Torney-Purta, 2002). In een Duitse studie werden verschillen in kennisniveau zelfs al gevonden aan het begin van het basisonderwijs (Abendschön & Tausendpfund, 2017).

Een opvallende bevinding uit het ICCS-onderzoek van 2016 is dat Nederlandse meisjes over het algemeen meer kennis hebben dan de jongens, terwijl dit nog niet het geval was in 2009 (Maslowski et al., 2012). Dit komt overeen met eerdere studies waarin ook werd gevonden dat meisjes hoger scoorden op burgerschapskennis dan jongens (Ledoux et al., 2011). Verder hebben adolescenten met een migratieachtergrond minder kennis dan adolescenten zonder migratieachtergrond, maar deze verschillen zijn in Nederland relatief klein in vergelijking met andere vergelijkbare landen.

⁶ Voor meer informatie over de schalen zie Schulz et al., 2010 & Schulz et al., 2018)

Samenvatting

De kennis van Nederlandse adolescenten over de democratie lijkt onvoldoende. Al aan het einde van het primair onderwijs haalt minder dan 40% van de leerlingen in het primair onderwijs het vereiste kennisniveau, wat aanzienlijk lager is dan in voorgaande jaren (Inspectie van het Onderwijs, 2022). Verder zijn weinig adolescenten in staat een samenhangend begrip te vormen van democratie, de verschillende elementen en waarden te verbinden en uit te leggen waarom democratie belangrijk is en hoe ze zich hierin verhouden.

Bovendien blijkt uit onderzoek dat Nederlandse veertienjarigen minder democratische kennis hebben dan hun leeftijdsgenoten in vergelijkbare landen, zoals Zweden, Noorwegen, Denemarken en Duitsland. Naarmate adolescenten ouder worden, lijkt hun kennis over democratie wel toe te nemen (Mulder et al., 2022) en zijn ze beter in staat om hun eigen rol in de democratie en de verschillende elementen te begrijpen en te verbinden (Flanagan et al., 2005). Tegelijkertijd laten Nederlandse studies zien dat er ook een beperkter en meer eendimensionaal beeld van democratie ontstaat (Mulder et al., 2022; Nieuwelink et al., 2018).

Naast het gebrek aan democratische kennis is een ander punt van zorg dat er grote verschillen bestaan tussen adolescenten wat betreft kennis over democratie. Deze verschillen zijn groter dan in andere Europese landen en lijken in Nederland sterker samen te hangen met opleidingsniveau van de leerling en SES van de ouders (Mulder et al., 2022; Munniksmā et al., 2017). Adolescenten met hoge SES-ouders en adolescenten op havo of vwo scoren substantieel beter op democratische kennis dan hun leeftijdsgenoten op het vmbo. Deze verschillen lijken al in het primair onderwijs te ontstaan (Thijs et al., 2019). Ook adolescenten met een niet-westerse migratieachtergrond hebben vaak een achterstand in democratische kennis in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs (Mulder et al., 2022; Munniksmā et al., 2017; Van der Meer et al., 2021). Meisjes lijken in Nederland iets beter te scoren op burgerschapskennis dan jongens, terwijl jongens beter scoren op kennis over politiek en democratie, maar deze verschillen verdwijnen in het derde jaar van het voortgezet onderwijs.

Adolescenten hebben wel positieve associaties bij de democratie. Ze denken bij de democratie vaak aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit en zien dit als belangrijke democratische waarden. Ze lijken een positieve houding te hebben ten aanzien van de democratie. In het volgende gedeelte gaat dit onderzoek dieper in op de houding die adolescenten hebben ten aanzien van de democratie. Wat vinden adolescenten van de democratie als bestuursvorm, wat vinden ze van het functioneren van de democratie, hoe kijken ze aan tegen de democratische basiswaarden en tegen de politiek of politici? Deze vragen worden hieronder verder uitgewerkt.

Houding ten aanzien van de democratie

De houding ten aanzien van de democratie omvat de manier waarop mensen tegen de democratie, democratische instituties en democratische basiswaarden aankijken. Het verwijst naar de complexe relatie tussen iemands overtuigingen, normen, waarden en diens perspectief op de democratie, democratische waarden en processen.

Om een volledig beeld te krijgen van de houding van adolescenten ten aanzien van de democratie, hebben we die houding uitgesplitst in vier aspecten.⁷ Het eerste aspect is de steun voor democratie als bestuursvorm. Hierbij keken we naar de voorkeur van adolescenten voor democratie boven andere bestuursvormen zoals een dictatuur of theocratie. Het tweede aspect gaat over de houding ten aanzien van het functioneren van de democratie en het belang dat de adolescenten eraan hechten. Het derde aspect gaat over de mate waarin adolescenten de basiswaarden van de democratie steunen. Dit omvat de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, evenals de bijbehorende grondbeginselen zoals vrijheid van meningsuiting, democratische besluitvorming en soevereiniteit. Het laatste aspect gaat over een specifiek onderdeel van de democratie en dat is de houding van adolescenten ten aanzien van de politiek. Hierbij gaat het over de mate van interesse in de politiek, het vertrouwen in de politiek, over het gevoel dat de politiek naar ze luistert of het gevoel zelf iets te kunnen betekenen in de politiek.

Democratie als bestuursvorm

Onder de volwassen bevolking geven de meeste inwoners van westerse landen de democratie de voorkeur boven andere bestuursvormen (Claassen, 2020; Herre et al., 2022; Norris, 1999; Wike et al., 2017). Specifiek in Europa vindt meer dan 90% dat de democratie de beste bestuursvorm is (EVS, 2021). In Nederland geeft tussen de 80 en 93% aan dat ze de democratie de beste bestuursvorm vinden (Dekker & Den Ridder, 2016; Van Wonderen, 2021; Welzel, 2021).

Ondanks de sterke voorkeur voor de democratie blijkt uit een recent onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut⁸ dat een aanzienlijke minderheid van de Nederlandse volwassenen wel degelijk bereid is om de democratie opzij te schuiven als het over zaken gaat die zijzelf als urgent of zeer belangrijk ervaren. Vooral een technocratie (experts) of een autocratie (sterke leider) worden als alternatief gezien (Van Wonderen, 2021). Jongeren van 18 tot 24 jaar oud kozen in 2021 vaker voor een sterke leider dan in 2019, terwijl deze toename er niet was voor andere leeftijdsgroepen. Het beeld dat sterke leiders vaak wenselijk worden geacht wordt ook bevestigd in andere onderzoeken (Dekker & Den Ridder, 2016; Thomassen et al., 2014).

In het ADKS-onderzoek is ook gekeken naar de voorkeur voor verschillende bestuursvormen onder leerlingen in het eerste en derde jaar van het voortgezet onderwijs (Mulder et al., 2022; Thijs et al., 2019). De adolescenten kregen de vraag wie de wetten in een land zou moeten maken, waarbij ze konden kiezen tussen antwoorden die pasten bij een vertegenwoordigende democratie, directe democratie, technocratie, autocratie, corpocratie en theocratie.⁹ In het eerste jaar gaf een meerderheid van de adolescenten de voorkeur aan directe democratie en het idee dat wetten gemaakt moeten worden door alle Nederlanders (65%), gevolgd door vertegenwoordigende democratie met verkozen politici (62%). In het derde jaar neemt de steun voor directe democratie af en de steun voor technocratie neemt toe. Daarbij moet gezegd worden dat dit beïnvloed kan zijn

⁷ Gebaseerd op een indeling uit een recente literatuurstudie van Kranendonk en collega's (2019)

⁸ In opdracht van de Anne Frank Stichting

⁹ Voor de specifieke vragen zie Thijs et al., 2019 en Mulder et al., 2022)

door de rol van diverse experts tijdens de COVID-19-pandemie op het moment dat de vragenlijst werd afgenomen.

Er is wel een verschil in steun voor democratische bestuursvormen tussen verschillende opleidingsrichtingen. Hoewel de meeste adolescenten op alle opleidingsniveaus de voorkeur geven aan democratische bestuursvormen en andere bestuursvormen niet door de meerderheid worden gesteund, blijkt de steun voor representatieve en directe democratie aanzienlijk lager te zijn onder vmbo-leerlingen dan onder havo- en vwo-leerlingen. De steun voor autocratie, corporatie en theocratie is juist hoger onder vmbo-leerlingen (Kranendonk et al., 2019). Deze verschillen blijven bestaan in de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs, maar worden wel kleiner (Mulder et al., 2022).

Dat er op sommige vlakken een voorkeur is voor andere bestuursvormen behoeft wel enige nuance. Adolescenten en (jong)volwassenen geven inderdaad met regelmaat een voorkeur voor een sterke leider aan, maar dit moet binnen de context van een representatieve democratie worden gezien (Hibbing & Theiss-Morse, 2002; Kranendonk et al., 2019; Mulder et al., 2022; Van Wonderen, 2021). Dit betekent dat deze voorkeur is gericht op de daadkracht van een sterke leider en niet zozeer op een totalitair regime van een dictatuur.

Het functioneren van de democratie

De tweede manier waarop naar de houding ten aanzien van de democratie kan worden gekeken, is door te onderzoeken wat adolescenten van het functioneren van de democratie vinden. Hierbij wordt gekeken naar de mate van tevredenheid met de democratie waarin zij leven en het belang dat zij daaraan hechten.

Onder de volwassen bevolking wereldwijd is slechts 44% van de mensen die in een democratie wonen tevreden met het functioneren van hun democratie, terwijl in Europa dit percentage gemiddeld tussen de 49% en 58% ligt (Bertelsmann, 2021; Welzel, 2021). Recent onderzoek van het SCP toont aan dat 62% van de Nederlandse bevolking tamelijk of zeer tevreden is met het functioneren van de democratie. Dit percentage is aanzienlijk afgenomen ten opzichte van 2019, toen het percentage nog op 81% lag. Deze afname is de sterkste van het afgelopen decennium en is ook sterker dan in andere EU-landen (Ridder et al., 2022; Miltenburg et al., 2022).

Het rapport van het Verwey-Jonker Instituut (2022) laat zien dat zelfs slechts 34% (zeer) tevreden is over het functioneren van de democratie, terwijl 33% ontevreden is en 37% aangeeft hier neutraal in te staan. Dit verschil kan mogelijk worden verklaard door de verschillende manieren waarop tevredenheid is gemeten in deze rapporten. Zo gaat het SCP uit van een vierpuntsschaal met de opties 'zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden en helemaal niet tevreden', terwijl het Verwey-Jonker een vijfpuntsschaal gebruikt van 'zeer tevreden' naar 'zeer ontevreden'. In het laatste onderzoek kozen veel deelnemers voor 'neutraal', wat mogelijk overeenkomt met de deelnemers die in het SCP-onderzoek voor 'tamelijk tevreden' zijn gegaan. De keuze voor een middencategorie lijkt dus deze verschillende uitkomsten te bepalen.

Foa en Mounk (2016) concludeerden dat jongvolwassenen in gevestigde democratieën minder belang hechten aan het leven in een democratie. Recenter wereldwijd onderzoek bevestigt dat de tevredenheid over het functioneren inderdaad het laagst is voor mensen tussen de 18 en 34 jaar (Foa et al., 2020). Tegelijkertijd blijkt uit hetzelfde onderzoek dat de tevredenheid onder jongvolwassenen in Nederland wel laag is, maar dat ze niet ontevredener zijn dan voorgaande generaties. Dit suggereert dat leeftijd een grotere rol speelt dan daadwerkelijke generatieverschillen (Van der Meer, 2016a).

Slechts weinig onderzoeken kijken naar de mate waarin adolescenten tevreden zijn over het functioneren van de democratie. Een blik op de data van het European Social Survey (ESS) tussen 2020 en 2022 laat zien dat Nederlandse adolescenten tussen de vijftien en achttien jaar oud het functioneren van de democratie gemiddeld een 6,23 geven. Van deze adolescenten geeft 33% een onvoldoende en 67% een voldoende (ESS ERIC, 2022).

Het ADKS-onderzoek laat vergelijkbare uitkomsten zien. Uit het onderzoek blijkt dat 66% van de derdejaars leerlingen het belangrijk vindt om in een democratie te leven. Dit is een groei ten opzichte van het tweede jaar toen slechts 49% aangaf dit belangrijk te vinden. Daarbij geeft 74% van de leerlingen aan dat ze ervan overtuigd zijn dat Nederland een democratie is ten opzichte van 65% in het tweede jaar. Dit verschil wordt voornamelijk toegeschreven aan de toename in het aantal leerlingen dat weet wat het woord democratie betekent en niet 'weet ik niet' heeft ingevuld. In vergelijking met leerlingen op het havo en vwo, geven vmbo-leerlingen over het algemeen vaker aan dat ze minder belang hechten aan het leven in een democratie en vaker twijfelen aan de democratische aard van Nederland (Mulder et al., 2022; Van der Meer et al., 2021).

Democratische basiswaarden

Om inzicht te krijgen in de democratische gezindheid van adolescenten is het niet voldoende om enkel naar deze abstracte houding ten aanzien van de democratie en het functioneren ervan te kijken. Het is namelijk niet alleen belangrijk wat adolescenten van de democratie vinden, maar ook in welke mate zij de basiswaarden van de democratische rechtsstaat steunen en er daarmee naar handelen als democratisch burger.

In 2016 stelde Alonso hierover in een artikel dat democratische gezindheid ofwel instrumenteel ofwel op waarden gebaseerd kan zijn. Instrumentele betrokkenheid verwijst naar de overtuiging dat democratie het meest effectieve regeringssysteem is om bepaalde doelen te bereiken, zoals welvaart, stabiliteit of individuele vrijheid. Dit betreft dus de democratie als bestuursvorm en de tevredenheid over de democratie. Een op waarden gebaseerde betrokkenheid is geworteld in een dieper geloof in het belang van democratische waarden. Alonso suggereert dat beide vormen belangrijk zijn voor democratische gezindheid, maar dat op waarden gebaseerde toewijding robuuster en duurzamer is en minder afhankelijk is van specifieke resultaten of omstandigheden. Hij betoogt ook dat op waarden gebaseerde betrokkenheid een voorwaarde is voor de stabiliteit en het succes van democratische samenlevingen op de lange termijn, aangezien het burgers aanmoedigt actief deel te nemen aan het democratische proces en democratische instellingen en normen te verdedigen (Alonso, 2016).

Democratische gezindheid is daarmee dus meer dan alleen een mening over het functioneren van de democratie als bestuursvorm (Thomassen, 2007; Van der Meer, 2016b). Voor het voortbestaan en de veerkracht van een democratie is het ook belangrijk dat adolescenten en jongvolwassenen hechten aan de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (Almond & Verba, 1963; Dekker & Den Ridder, 2016; Klingemann, 2014). Democratische basiswaarden verwijzen naar de morele waarden die democratische samenlevingen sturen. Democratische waarden vormen namelijk de basis van een vrije democratische samenleving en zijn het fundament waarop mensen zich als democratisch burger in de samenleving bewegen.

Over het algemeen wordt gesteld dat de basiswaarden van een democratische samenleving, vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014; Slob, 2019). Deze waarden dienen als basis voor besluitvorming en het vaststellen van sociale normen in een democratische samenleving. Ze vormen het fundament voor andere principes, ideeën en concepten die ten grondslag liggen aan het functioneren van een democratie, zoals vrijheid van meningsuiting, meerderheidsbesluitvorming, mediavrijheid en vertegenwoordiging. Waar deze principes, ideeën en concepten een kader vormen voor het functioneren van de democratie, zijn de drie democratische basiswaarden de leidende waarden voor het nemen van beslissingen binnen dat kader.

De steun voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit is in de meeste democratische samenlevingen groot (Doherty et al., 2018; Wike et al., 2019). Specifiek in Europa is er ook overeenstemming over het belang van de democratische waarden (Ferrín & Kriesi, 2016). Uit het Verwey-Jonker onderzoek uit 2022 blijkt ook dat nog altijd het overgrote deel van de volwassenen (tussen de 77 en 89%) de basiswaarden in Nederland steunt (Van Wonderen, 2021) en dat 89% aangeeft de Grondwet belangrijk te vinden (Ministerie BZK, 2023).

Ondanks deze hoge percentages liggen er wel nuances aan deze steun ten grondslag. Zo verschilt de steun tussen de basiswaarden en ook tussen verschillende groepen loopt de steun voor de basiswaarden van een democratie uiteen. Hieronder worden de drie basiswaarden, vrijheid, gelijkheid en solidariteit, uitgewerkt en wordt er inzicht gegeven in de steun voor deze basiswaarden onder (jong)volwassenen en natuurlijk adolescenten.

Vrijheid

Het begrip vrijheid omvat diverse betekenissen en kan zowel verwijzen naar negatieve vrijheid, waarbij de nadruk ligt op de afwezigheid van overheidsdwang, als naar positieve vrijheid, waarbij het draait om de vrijheid om het eigen leven vorm te geven zonder inmenging van anderen (Berlin, 1969). Het kan ook historisch gaan over de bevrijding na de oorlog of over individuele vrijheden om te zeggen wat je denkt of te geloven wat je gelooft. Toch lijken Nederlanders behoorlijk eensgezind waar vrijheid voor hen over gaat en gaat vrijheid voor 52% van de Nederlanders vooral over persoonlijke autonomie¹⁰ en bij 11% over afwezigheid van verplichtingen (Demant, 2020).

¹⁰ Dit gaat over eigen keuzes, zelf bepalen, zelf doen wat je wilt, jezelf zijn.

Nederlanders hechten ook veel belang aan vrijheid. Over het algemeen zijn Nederlanders trots op de mate van vrijheid in Nederland en zien het als sterk punt van de Nederlandse samenleving. Meer dan 90% van de respondenten geeft aan dat ze het erg zouden vinden als Nederland geen vrij land meer zou zijn en als kinderen geen vrijheid van meningsuiting meer zouden kennen. Vrijheid wordt door de meeste Nederlanders gezien als een belangrijk onderdeel van de Nederlandse samenleving, en de meeste Nederlanders steunen vrijheid van meningsuiting en het recht om te demonstreren (Beugelsdijk et al., 2019; Dekker & Den Ridder, 2020). Vrijheid van meningsuiting wordt daarbij ook het vaakst genoemd als belangrijk concept van vrijheid (Demant, 2020) en uit de ESS uit 2012 blijkt ook dat vrijheid van meningsuiting, maar ook persvrijheid en vrije verkiezingen, als belangrijke vrijheden worden gezien (ESS, 2012; Kranendonk et al., 2019). Het woord vrijheid wordt dan ook vaak in verband gebracht met de democratie.

Ook voor adolescenten is vrijheid belangrijk. Het ICCS-onderzoek toonde aan dat de meeste veertienjarigen in Europa in 2009 en 2016 democratische waarden als vrije verkiezingen en vrijheid van meningsuiting sterk steunen, hoewel Nederlandse adolescenten hier relatief wel lager op scoorden dan veertienjarigen uit vergelijkbare landen (Munnikma et al., 2017; Schulz et al., 2018). Leerlingen op het vmbo scoorden hierin lager dan leerlingen op andere opleidingstypen (Schulz et al., 2010). Het ADKS laat vergelijkbare resultaten zien en ook daar wordt er een verschil gevonden in steun voor vrijheid onder diverse groepen adolescenten en lijken leerlingen op het vmbo vrijheid iets minder te steunen dan hun leeftijdsgenoten op havo en vwo. Ook lijken leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond vrijheid iets minder te steunen dan andere leerlingen. Het verschil tussen deze groepen wordt wel kleiner in het tweede jaar van het voortgezet onderwijs. Opvallend genoeg is er onder adolescenten met een westerse migratieachtergrond sprake van een grote afname in steun voor vrijheid tussen het eerste en tweede jaar van het voortgezet onderwijs, van bijna 90% naar 80%. Uit het onderzoek blijkt ook dat er in het eerste jaar onder meisjes iets meer steun is voor vrijheid dan onder jongens, maar dit verschil verdwijnt in het tweede jaar van het voortgezet onderwijs.

Gelijkheid

Gelijkheid verwijst naar de gelijke behandeling van alle individuen, ongeacht hun geslacht, etniciteit, seksuele voorkeur, religie, SES of andere kenmerken. Samen met vrijheid wordt deze basiswaarde door meer dan 96% van de Nederlanders als voldoende belangrijk gezien en door meer dan 70% als uiterst belangrijk in een democratische samenleving (Den Ridder & Dekker, 2015). Ook de data uit het ESS uit 2012 tonen aan dat gelijke behandeling door de rechtbank naast vrijheid als belangrijkste waarde wordt beschouwd (Kranendonk et al., 2019). In 2016 meldde het Lokaal Kiezers Onderzoek dat Nederlanders gelijke behandeling door de overheid als een belangrijke waarde beschouwen (Van der Meer, 2016b). Dit suggereert dat mensen op een gelijkwaardige manier willen worden behandeld.

Ook Nederlandse adolescenten vinden gelijkheid een belangrijke waarde in de democratie. In het ADKS-onderzoek gaf rond de 80% van de leerlingen in het eerste en tweede jaar van het voortgezet onderwijs aan dat iedereen dezelfde rechten en plichten moet hebben (Van der Meer et al., 2021). In het derde jaar van de middelbare school werd gevraagd naar de belangrijkste maatschappelijke

thema's die leerlingen belangrijk vinden, en gelijkheid werd door 20% als belangrijkste thema genoemd, naast klimaat met 24% (Mulder et al., 2022). Opvallend is hier dat 6% van de leerlingen vrijheid als belangrijk thema ziet. De steun voor gelijkheid is in het eerste jaar van het voortgezet onderwijs hoger onder havo/vwo-leerlingen dan onder vmbo-leerlingen, maar dit verschil wordt wel kleiner in het tweede jaar.

Gelijkheid is in het ICCS-onderzoek van 2016 gemeten door te kijken naar de steun voor gelijke rechten onder mannen en vrouwen, immigranten en etnische groepen. Over het algemeen steunt het overgrote merendeel van de adolescenten in Europa gelijke rechten voor deze groepen. Toch toont het onderzoek wel aan dat de steun hiervoor onder Nederlandse adolescenten lager is dan onder adolescenten in vergelijkbare landen¹¹ in Europa (Munniksma et al., 2017). In vergelijking met adolescenten uit andere Europese landen steunen Nederlandse adolescenten deze rechten gemiddeld evenveel.

Solidariteit

Solidariteit verwijst naar verbondenheid en verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar (Ministerie SZW, 2014). Het betekent dat je bereid bent om bij te dragen aan het welzijn van anderen. Een waarde die aan de basis staat van de Nederlandse verzorgingsstaat.

Hoewel de meeste mensen het belang van solidariteit erkennen, wordt de gewenste mate ervan vaak bediscussieerd. Het CBS liet in 2019 zien dat weliswaar de meeste mensen vinden dat ons zorgstelsel voor iedereen hetzelfde moet blijven, maar dat tegelijk ook 40% van de Nederlanders vindt dat een ongezonde leefstijl moet leiden tot hogere premies. De afwezigheid van solidariteit in dit onderzoek geldt vooral voor de groep waar mensen zichzelf niet toe rekenen. Zo vinden mensen die niet roken dat rokers meer moeten betalen en mensen die niet of weinig drinken vinden dat mensen die meer drinken meer moeten betalen (CBS, 2019a). Vergelijkbaar laat een recent onderzoek naar solidariteit binnen Europa zien dat mensen over het algemeen best solidair lijken, maar dat deze waarde afneemt naar gelang de afstand: de solidariteit is vooral nationaal gericht en mensen zijn vooral solidair met mensen die op hen lijken (Cicchi et al., 2020).

Hoewel de basiswaarde solidariteit door een meerderheid wordt gesteund, lijkt deze steun minder sterk dan die voor vrijheid en gelijkheid. Opvallend in de ADKS-onderzoeken is dat de solidariteit onder adolescenten lijkt af te nemen tussen jaar een en jaar drie van het voortgezet onderwijs (Mulder et al., 2022). In de eerste klas was 64% van de leerlingen het (helemaal) eens met de stelling dat mensen die het goed hebben moeten zorgen voor mensen die het minder goed hebben, terwijl dit percentage in de tweede klas was gedaald naar 58%. Hoewel deze vraag niet herhaald is in het derde jaar van het voortgezet onderwijs, zijn er wel aanwijzingen dat solidariteit verder afneemt. Leerlingen vinden vaker dan in voorgaande jaren dat wetten vooral goed moeten zijn voor henzelf in plaats van dat wetten in het belang van de gemeenschap moeten zijn. Ze vinden grotere inkomensongelijkheid meer acceptabel dan in voorgaande jaren en bovendien geven leerlingen vaker

¹¹ vergeleken met de uitkomsten van Europese landen die HDI-index gelijkenis met Nederland vertonen.

dan voorheen aan dat het voor hen belangrijk is om te kunnen zeggen wat je denkt zonder rekening te houden met anderen. Deze bevindingen duiden, ook volgens de onderzoekers, op een groeiende focus op eigenbelang en mogelijk een afname van solidariteit met anderen.

Botsende waarden

Inherent aan een democratie is dat waarden ook regelmatig met elkaar in conflict kunnen komen (Mouffe, 2009). Vrijheid wordt erkend als een belangrijke waarde, maar tegelijkertijd ervaren individuen en groepen vaak aanzienlijke variatie in de manier waarop ze vrijheid interpreteren en toepassen. Bovendien kan vrijheid ook conflicteren met andere basiswaarden zoals gelijkheid en solidariteit (Demant, 2020).

De afgelopen jaren botsten individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid regelmatig. Een voorbeeld hiervan is de discussie over vaccinaties, waarbij sommige mensen geen vaccinatie willen omdat ze van mening zijn dat dit hun individuele vrijheid aantast, terwijl anderen vinden dat het een verantwoordelijkheid is om de gezondheid van de samenleving als geheel te beschermen. Ook het recht op demonstratie staat regelmatig ter discussie. Sommige mensen vinden dat ze het recht hebben om te demonstreren en hun mening te uiten, terwijl anderen van mening zijn dat demonstraties beperkt moeten worden wanneer deze de veiligheid of vrijheid van anderen bedreigen. Deze discussie speelt ook een rol met betrekking tot privacy. Sommige mensen vinden dat hun privacy beschermd moet worden en dat de overheid geen inbreuk mag maken op hun persoonlijke vrijheid, terwijl anderen van mening zijn dat een bepaalde mate van controle en toezicht nodig is om de veiligheid van de samenleving te waarborgen.

Veelal zien we hier de botsing tussen de waarden vrijheid en solidariteit terug, waarbij vrijheid erg gericht kan zijn op het individu, terwijl solidariteit juist het belang van collectieve actie en samenwerking benadrukt. Vooral wanneer mensen persoonlijke autonomie als vrijheid zien, kan dit botsen. Hoewel het nastreven van eigen doelen bij kan dragen aan algemeen welzijn, lijkt het toegenomen gevoel van ongelimiteerde vrijheid en individualisme ervoor te zorgen dat mensen het idee hebben dat ze alles zelf (moeten) kunnen en nergens meer bij hoeven te horen (Beugelsdijk, 2020; Demant, 2020). Mensen zijn daardoor minder bereid om te investeren in anderen, wat ertoe kan leiden dat het belang van solidariteit als basiswaarde afneemt. Vrijheid lijkt te betekenen: 'dat bepaal ik zelf wel' (Beugelsdijk, 2020). Deze conflicterende aard van waarden maakt dat het belangrijk is om kritisch te kijken naar de hoge mate van steun voor democratische basiswaarden.

Onderzoek naar de houding van adolescenten ten aanzien van deze schurende of botsende waarden is zeer beperkt. In het ADKS-onderzoek worden wel diverse democratische waarden tegenover elkaar gezet. In het eerste jaar is er bijvoorbeeld gekeken naar de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. Eerst is algemeen gevraagd in hoeverre leerlingen de vrijheid van meningsuiting steunden. Hier gaf 86% aan deze te steunen. Om te meten waar voor hen de grens aan vrijheid van meningsuiting ligt, is door middel van verschillende stellingen gevraagd in hoeverre ze vinden dat bepaalde uitspraken op televisie mogen worden gedaan. Hierbij zegt bijna 80% dat je op televisie kritiek mag hebben op de overheid, maar opvallend is dat slechts 16% van de leerlingen vindt dat je op televisie grappen mag maken over geloof of cultuur. Hier ligt voor veel leerlingen dus de grens.

Deze bevindingen suggereren dat adolescenten worstelen met het vinden van een evenwicht tussen het recht op vrije meningsuiting en het bewust respecteren van gevoelige onderwerpen met betrekking tot cultuur en geloof. Waarden komen met elkaar in botsing en er lijkt moeite te zijn met het begrijpen en toepassen van democratische waarden en principes.

Opvallend is dat jongens minder vaak grenzen stellen aan de vrijheid van meningsuiting dan meisjes. Leerlingen op havo/vwo en met ouders met hogere SES hebben meer steun voor de vrijheid om kritiek op de overheid te geven en grappen te maken over geloof of cultuur, maar minder voor discrimineren, uitschelden en oproepen tot geweld. Verder geldt voor de meeste leerlingen op twaalfjarige leeftijd dat ze kiezen voor consensus als besluitvorming, dat ze bij de keus voor een nieuwe wet vinden dat deze wet vooral goed moet zijn voor de gemeenschap en niet per definitie voordelig hoeft te zijn voor henzelf, en dat ze in grote mate gelijke rechten steunen (Thijs et al., 2019).

In lijn met de veranderende definitie van vrijheid waarin 'ik bepaal het zelf wel' meer centraal staat en de groep vaak als overbodig wordt beschouwd, lijken er ook onder adolescenten tussen het eerste en derde jaar verschuivingen te zijn in de richting van individualisme, instrumentalisme, en egocentrisme boven de gemeenschap. Adolescenten lijken meer dan in de jaren ervoor zich te richten op het eigenbelang en het individu (Mulder et al., 2022). Adolescenten geven steeds vaker aan dat wetten gunstig voor henzelf moeten zijn in plaats van gunstig voor de gemeenschap. Ze accepteren grotere inkomensongelijkheid dan in de jaren ervoor en als ze de keuze hebben tussen hun eigen zin krijgen of zich aan de wet houden kiezen ze vaker dan in voorgaande jaren ervoor om hun zin te krijgen. Deze trend is het sterkst onder vmbo-leerlingen. Ook als de vrijheid van meningsuiting (zeggen wat je denkt) tegenover het vermijden van kwetsen (rekening houden met anderen) wordt gezet, geven ze vaker dan in eerdere jaren de voorkeur aan 'zeggen wat je denkt'. Deze trend is het sterkst bij jongens, havo/vwo-leerlingen en leerlingen van ouders met hogere SES (Thijs et al., 2019).

In een onderzoek van Nieuwelink en collega's uit 2016 en 2018 werd een vergelijkbare trend richting groeiend eigenbelang gevonden. Zij onderzochten democratische besluitvorming als een belangrijk onderdeel van een democratie en onderzochten of 40 adolescenten tussen veertien en zestien jaar de voorkeur gaven aan meerderheidsbesluiten, consensus of deliberatie (rekening houden met de minderheid). Op veertienjarige leeftijd gaven weinig adolescenten aan dat het enkel om de meerderheid ging. Er moest rekening worden gehouden met de minderheid en hun belangen en zonder consensus mag er geen besluit worden genomen. Op zestienjarige leeftijd was er een grotere groep voor uitsluitend meerderheidsbesluitvorming. In het ADKS-onderzoek werd deze trend naar de voorkeur voor meerderheidsbesluitvorming zelfs al zichtbaar op dertienjarige leeftijd (Thijs et al., 2019).

In 2022 deden Vaessen en collega's een kwalitatieve studie onder 20 mbo-studenten van zestien tot negentien jaar. De onderzoekers legden deze studenten verschillende situaties voor waarin basiswaarden kunnen botsen, zoals meerderheidsbesluitvorming tegenover minderheidsrechten, vrijheid van meningsuiting tegenover niet-discrimineren en gelijkwaardige politieke representatie

tegenover conditionele politieke representatie.¹² In tegenstelling tot eerdere studies, concludeerden onderzoekers dat adolescenten in staat zijn om verschillende waarden af te wegen en verschillende perspectieven aan te leveren. Ze toonden aan dat de meeste deelnemers rekening hielden met botsende democratische waarden. Slechts een kleine minderheid beperkte zich tot één waarde. De meeste adolescenten hielden bijvoorbeeld rekening met de rechten van de minderheidsgroep en de context van de situatie die aan hen werd voorgelegd. Als deze situatie veranderde, konden de adolescenten tussen waarden schakelen en verschillende perspectieven aanleveren. Zo richtten adolescenten zich aanvankelijk vooral op de rechten van de meerderheidsgroep. Maar naarmate de omstandigheden veranderden en naar voren werd gebracht dat de minderheidsgroep goed onderbouwde argumenten had, legden adolescenten ook de nadruk op de rechten van de minderheidsgroep. Deze bevindingen laten zien dat de opvattingen van adolescenten over democratische kwesties gelaagd zijn. Ze houden rekening met meerdere democratische waarden en de omstandigheden waarin deze zich bevinden.

De bevindingen van Vaessen en collega's liggen niet in lijn met andere studies. Daar zijn drie verklaringen voor te geven. De eerste is dat dit gaat om leerlingen die al van het voortgezet onderwijs af zijn en ouder zijn. Ze hebben dus meer ervaringen en kennis opgedaan over de democratie en zijn beter in staat om verschillende waarden af te wegen in diverse situaties. Ook gaat het over een periode na de puberteit – en in de puberteit staat het 'ik' sowieso meer centraal. Een andere verklaring is dat hier gekozen is voor de schoolcontext. Het gaat hier specifiek over de dagelijkse praktijk van leerlingen op school en hierin zijn ze – anders dan in een bredere democratische en politieke context – volgens de auteurs mogelijk wel in staat verschillende waarden af te wegen. De laatste verklaring is dat het gaat om een kwalitatieve studie waarin slecht twintig mbo-studenten op zes scholen in Nederland zijn ondervraagd en dat de studie veelal contextafhankelijk is en daarmee geen goed representatief beeld biedt.

Opvattingen over de politiek

Democratie en politiek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In een democratie heeft het volk in essentie de macht, terwijl politiek het proces beheert waarmee die macht wordt uitgeoefend. De kwaliteit van een democratie wordt mede bepaald door de kwaliteit van politieke besluitvorming en de mate van deelname aan het politieke proces. Daarom is de houding van mensen ten opzichte van de kwaliteit van het politieke proces een belangrijk aspect van hun democratische overtuiging. In de literatuur, vooral in het kader van de politieke socialisatie van adolescenten, worden doorgaans drie factoren genoemd die van invloed zijn op deze democratische overtuiging, namelijk politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en politiek vertrouwen. Hieronder worden deze factoren besproken.

Politieke interesse

Politieke interesse wordt beschouwd als een belangrijke vereiste voor politieke betrokkenheid (Quintelier & Van Deth, 2014). Over het algemeen zijn mensen met meer politieke interesse zich

¹² De uitwerking van de specifieke situaties zijn te lezen in het artikel van Vaessen en collega's.

meer bewust van democratische en politieke vraagstukken, beschikken ze over meer kennis om deel te nemen aan het politieke proces en steunen ze het democratische en politieke systeem meer (Delli Carpini, Keeter, 1996; Prior 2007; Shani, 2009; Van Deth et al., 2007; Verba et al., 1995). Ze zijn daardoor ook meer betrokken bij de politiek en eerder geneigd om deel te nemen aan politieke activiteiten, zoals stemmen, demonstreren of lid worden van een politieke partij.¹³

In 2019 liet het CBS zien dat vier op de tien adolescenten tussen de vijftien en achttien jaar tamelijk of zeer geïnteresseerd zijn in de politiek (CBS, 2019b). De jaarlijkse ADKS-onderzoeken laten zien dat ongeveer een derde van de twaalfjarigen politiek geïnteresseerd is en dat dit percentage langzaam toeneemt langzaam naarmate ze ouder worden. Dat er nog relatief weinig interesse is, komt niet geheel onverwacht. De afstand tot de politiek is onder Nederlandse adolescenten vaak ook nog groot en ze komen minder in aanraking met de politiek en politieke kwesties (CBS, 2019b). Toch blijkt uit het ICCS-onderzoek van 2016 dat een groter deel van de adolescenten in vergelijkbare landen interesse toont in politiek in vergelijking met Nederlandse adolescenten (Munnikma et al., 2017).

Bovendien zijn er aanzienlijke verschillen in politieke interesse op jonge leeftijd tussen leerlingen op het vmbo en leerlingen op het havo/vwo (Mulder et al., 2022). Vanaf het begin van het eerste jaar in het voortgezet onderwijs tonen leerlingen op het vmbo doorgaans aanzienlijk minder interesse in politiek dan hun leeftijdsgenoten op havo en vwo. Deze verschillen blijven bestaan bij dertien- en veertienjarigen. Vergelijkbare verschillen worden waargenomen bij volwassenen en de resultaten van dit onderzoek suggereren dan ook dat deze verschillen zich al vroeg manifesteren (Ridder et al., 2022; Schmeets, 2017).

Politiek zelfvertrouwen

Politiek zelfvertrouwen gaat over de mate waarin mensen geloven dat ze over het vermogen beschikken om politieke processen te beïnvloeden en een verschil te maken in overheidsbeslissingen (Maurissen, 2020; Sohl, 2014). Het is de overtuiging dat acties invloed kunnen hebben op het politieke systeem. Politiek zelfvertrouwen kent twee componenten: intern en extern. Intern politiek zelfvertrouwen verwijst naar het geloof van een individu in zijn/haar eigen capaciteiten en kennis over het politieke systeem. Extern politiek zelfvertrouwen verwijst naar het geloof dat de politiek een verschil kan maken voor jou als individu. Meer politiek zelfvertrouwen hangt samen met grotere politieke betrokkenheid, omdat het gevoel een verschil te kunnen maken of dat er naar je geluisterd wordt belangrijk is om politiek actief te worden (Brady et al., 1995; Milbrath, 1981; Reichert, 2016; Sohl, 2014).

In veel onderzoeken naar democratische gezindheid wordt dit aspect ook wel aangeduid als 'burgerschapvaardigheden' of 'skills'. Omdat het merendeel van deze studies draait om de persoonlijke beoordeling van deze vaardigheden, meten ze eigenlijk 'efficacy'. Met andere woorden, ze evalueren het politieke zelfvertrouwen van individuen (bijvoorbeeld: Geijsel et al., 2012, Munnikma et al., 2017; Teegelbeckers et al., 2023). Het betreft dus niet de kwantificeerbare

¹³ Natuurlijk kan politieke participatie ook politieke interesse versterken.

vaardigheden van mensen, maar de mate waarin ze het gevoel hebben deel te kunnen nemen aan de politiek en de samenleving.

Over het algemeen hebben Nederlandse adolescenten nog weinig vertrouwen in hun eigen politieke invloed en vaardigheden. Onderzoek wijst uit dat ze zich vaak niet vertegenwoordigd voelen door de huidige politieke partijen en dat ze denken dat hun stem niet gehoord wordt en dat politieke beslissingen weinig impact hebben op hun dagelijks leven (Janse, 2022). Ook het ADKS-onderzoek toont aan dat leerlingen weinig politiek zelfvertrouwen hebben in het eerste jaar van het voortgezet onderwijs en dat dit laag blijft tot en met jaar drie van het voortgezet onderwijs. Ook uit het ICCS-onderzoek blijkt dat veertienjarigen in Nederland hun eigen burgerschapsvaardigheden lager inschatten dan adolescenten in vergelijkbare landen (Munniksma et al., 2017). Bovendien rapporteert de Inspectie van het Onderwijs dat leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs matig tot redelijk vertrouwen hebben in hun burgerschapsvaardigheden en dat deze verbetering behoeven (Inspectie van het Onderwijs, 2022).

Ondanks de beperkte mogelijkheden voor adolescenten om actief deel te nemen aan politieke processen en de vaak bestaande afstand tot de democratie en haar instellingen, is het nog steeds opmerkelijk dat er al op jonge leeftijd aanzienlijke verschillen optreden tussen leerlingen op het vmbo, havo en vwo. Leerlingen op het vwo vertonen vanaf het begin van het voortgezet onderwijs aanzienlijk meer politiek zelfvertrouwen dan leerlingen op het vmbo (Thijs et al., 2019). Deze verschillen blijven ook gedurende de eerste drie jaar hardnekkig (Mulder et al., 2022; Van der Meer et al., 2021). Vergelijkbare verschillen worden ook waargenomen bij volwassenen, net zoals bij het aspect 'politieke interesse' (Den Ridder & Dekker, 2015). Dit suggereert ook hier dat deze verschillen zich al op jonge leeftijd manifesteren.

Politiek vertrouwen

Politiek vertrouwen omvat twee verschillende aspecten: vertrouwen in de democratie en democratische instituties, en politiek vertrouwen. Het eerste aspect verwijst naar het vertrouwen in de politiek als instituut en het democratische proces. Over het algemeen wordt het vertrouwen in de democratie in Nederland positief beoordeeld (Den Ridder et al., 2022), hoewel er aanwijzingen zijn dat het afneemt (Schmeets & Exel, 2022). Toch blijkt uit onderzoek dat jongvolwassenen aanzienlijk minder vertrouwen hebben in het verkiezingsproces dan volwassenen, en dat het vertrouwen toeneemt met de leeftijd. Ook blijkt dat praktisch opgeleiden minder vertrouwen hebben in het proces dan theoretisch opgeleiden (Sipma et al., 2021; Van Ham & Fiseriler, 2022).

Het tweede aspect verwijst naar het vertrouwen in de politiek zelf en in politici. Dit heeft betrekking op het geloof dat mensen hebben in de legitimiteit van hun vertegenwoordigers en de regering, evenals in hun betrouwbaarheid en capaciteiten. Dit aspect van vertrouwen is aanzienlijk minder stabiel en wordt beïnvloed door verschillende factoren zoals tijd en context. Een zekere mate van wantrouwen is echter ook gezond voor een democratische samenleving. Het toont aan dat mensen kritisch zijn ten opzichte van volksvertegenwoordigers en de politiek nauwlettend volgen. Het wordt problematisch wanneer het wantrouwen structureel van aard is en overslaat op het vertrouwen in de democratie of de gevestigde machten (Ridder et al., 2022). Fluctuaties in politiek vertrouwen

hangen samen met economische situaties, politieke gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen. Waar het vertrouwen in politici en de regering aan het begin van de COVID-19-pandemie nog op het hoogste punt in jaren lag, bevindt het vertrouwen in de regering en politici zich momenteel op een dieptepunt (NOS, 2021; Miltenburg et al., 2022; Ridder et al., 2022). Met name onder praktisch opgeleiden is het vertrouwen in de politiek lager dan onder theoretisch opgeleide burgers. Recent onderzoek van de Universiteit Utrecht toont aan dat er de afgelopen twintig jaar een groeiende kloof is tussen groepen wat betreft hun vertrouwen in de politiek, waarbij opleidingsrichting een bepalende factor is (De Blok & Brummel, 2022).

Adolescenten hebben meer vertrouwen in de democratie en in instituties (CBS, 2019b; Mulder et al., 2022) dan vertrouwen in de politiek en de overheid (CBS, 2019b; Mulder et al., 2022; Munniksmas et al., 2017). Dit is vergelijkbaar met de mate van vertrouwen onder volwassenen: die voelen zich vaak niet gehoord en hebben het idee dat politici vooral met zichzelf bezig zijn in plaats van met het belang van de samenleving. Dit vertrouwen in politici tussen 2009 en 2016 ook gedaald onder adolescenten (Munniksmas et al., 2017). Het vertrouwen in de democratie en democratische instituties is inderdaad robuuster onder adolescenten (Thijs et al., 2019; Mulder et al., 2022).

Net als bij volwassenen zit hier vooral een opleidingskloof. Leerlingen op het vmbo hebben minder vertrouwen in politici dan leerlingen op havo/vwo en deze kloof is groter dan in vergelijkbare landen (Munniksmas et al., 2017). Dit verschil tussen leerlingen op het vmbo en leeftijdsgenoten op havo/vwo bestaat al vanaf de start van het voortgezet onderwijs en neemt daarna toe (Mulder et al., 2022).

Nuancering

Er zijn enkele belangrijke nuances te overwegen in het licht van het onderzoek dat aangeeft dat Nederlandse adolescenten doorgaans een minder positieve houding hebben ten opzichte van politiek dan volwassenen.

Onderzoek toont aan dat het begrip 'politiek' varieert tussen adolescenten, jongvolwassenen, ouderen en onderzoekers (Flanagan & Gallay, 1995; Quintelier, 2012). Net als bij het begrip democratie hebben adolescenten vaak een eenvoudiger en beperkter begrip van politiek, terwijl volwassenen doorgaans een breder conceptueel begrip hebben.

Het is ook onduidelijk of de lagere interesse in politiek onder adolescenten een leeftijdseffect betreft, waarbij jongeren over het algemeen minder interesse tonen dan ouderen, of dat er sprake is van een generatie-effect, waarbij de nieuwe generatie minder politiek geïnteresseerd is dan vorige generaties (Sipma et al., 2021; Van der Meer, 2016a).

Voor veel adolescenten onder de achttien wordt politiek (en democratie) vaak als ver verwijderd van hun eigen leefwereld beschouwd. Aangezien adolescenten niet mogen stemmen, beperkte inzicht hebben in hun rol als democratisch burger en vaak weinig betrokken worden bij politieke besluitvorming, ervaren zij vaak een grote afstand tot de politiek (Van der Meer, 2016a).

Samenvatting

Het bovenstaande richtte zich op de houding van adolescenten ten aanzien van de democratie. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen houding ten aanzien van de democratie als bestuursvorm, de houding ten aanzien van het belang en functioneren van de democratie, de houding ten aanzien van basiswaarden van de democratie en de houding ten aanzien van de politiek.

Over het algemeen kan geconcludeerd worden dat Nederlandse adolescenten in het algemeen een breed gedragen positieve houding hebben ten aanzien van de democratie. Ze beschouwen het als de meest wenselijke vorm van bestuur en steunen de belangrijkste basiswaarden zoals vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Daarnaast zijn ze kritisch over het functioneren van de democratie in de hedendaagse tijd, wat ook kenmerkend is voor volwassenen.

Verder is het belangrijk om op te merken dat het niet verrassend is dat de houding van adolescenten ten opzichte van democratie en de politiek nog in ontwikkeling is, omdat het meestal nog buiten hun belevingswereld ligt. Ze tonen dan ook vaak nog weinig interesse in de politiek en hebben nog weinig vertrouwen in hun eigen politieke kunnen. Ze bevinden zich nog in een fase waarin ze moeten groeien als democratische burgers en meer kennis en ervaring moeten opdoen om hun houding verder te ontwikkelen.

Er zijn wel drie punten van zorg die uit het onderzoek naar voren komen. De eerste is dat Nederlandse adolescenten het op verscheidene punten minder goed doen dan in vergelijkbare landen (Munnikma et al., 2017; Schulz et al., 2010). Nederlandse adolescenten steunen de waarde gelijkheid in grote mate en scoren daarop beter dan in 2009, maar toch spreken Nederlandse adolescenten minder sterk hun steun uit voor gelijke behandeling van mannen en vrouwen en van immigranten en etnische groepen, dan in vergelijkbare landen (Munnikma et al., 2017). Daarbij hebben ze ook een minder positieve houding ten aanzien van de politiek en minder interesse in de politiek en maatschappij, minder vertrouwen in de politiek, minder vertrouwen in politici en zelfs in mensen in het algemeen dan in vergelijkbare landen.

Een tweede punt is dat adolescenten een meer egocentrisch, individualistisch en meer eendimensionaal beeld van de democratie ontwikkelen tijdens de adolescentie. Democratische besluiten moeten volgens adolescenten in toenemende mate genomen worden op basis van 'de meeste stemmen gelden' en minder vaak op basis van consensus; rekening houden met wat een minderheid wil is voor hen in afnemende mate belangrijk. Nieuwelink en collega's (2018) vonden deze ontwikkeling voor leerlingen tussen de veertien en zestien jaar oud en in het ADKS-onderzoek leek dit al gaande vanaf het twaalfde tot veertiende jaar (Mulder et al., 2022). Daarbij neemt de steun voor solidariteit af en spreken ze zich bij botsende waarden vaker uit voor het individu en minder voor de groep. In toenemende mate willen ze dat een wet vooral voordelig is voor henzelf in plaats van belangrijk voor de gemeenschap, vaker dan in andere jaren accepteren ze grotere inkomensongelijkheid, ze houden minder rekening met minderheden bij besluitvorming en hun steun voor vrijheid van meningsuiting lijkt meer absoluut: er hoeft minder rekening te worden gehouden met anderen. Natuurlijk kan dit een leeftijdseffect zijn en tegelijk is het een trend die we ook onder de algehele bevolking vaker terugzien.

Het laatste punt zijn de grote en structurele verschillen in democratische houding tussen leerlingen op het vmbo en havo en vwo. Al vanaf de start van het voortgezet onderwijs lijkt de houding ten aanzien van onze democratie fundamenteel te verschillen tussen leerlingen en deze verschillen blijven bestaan gedurende het tweede en derde jaar van het voortgezet onderwijs. De verschillen worden niet groter, maar ook niet kleiner. Daarbij laat onderzoek naar houding ten aanzien van de democratie onder volwassenen zien dat deze verschillen vergelijkbaar zijn met de verschillen op jonge leeftijd. Dit indiceert dat verschillen in democratische houding zich al op jonge leeftijd ontwikkelen.

Democratische participatie en gedrag

Naast kennis en houding is ook gedrag een belangrijk aspect van democratische gezindheid. Zowel kennis als houding worden gezien als belangrijke voorwaarden voor actieve deelname in een democratische samenleving. Dit is belangrijk, want uiteindelijk is de legitimiteit van een democratische rechtsstaat afhankelijk van voldoende betrokkenheid onder burgers. Hieronder gaan we in op de mate waarin adolescenten een actieve rol in de democratie kunnen en willen spelen. Het gaat over de actieve betrokkenheid van burgers bij de besluitvormingsprocessen in de politiek, in de samenleving en bij hun eigen omgeving en belevingswereld.

Stemmen is één manier waarop burgers invloed kunnen uitoefenen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2021 stemde bijna 80% van de kiesgerechtigde bevolking. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2023 bedroeg de opkomst 58,3%, en bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 stemde 51% van de kiesgerechtigden. Voor het Europees Parlement stemmen over het algemeen aanzienlijk minder mensen, met een opkomst die al jaren rond de 40% schommelt (Kiesraad, 2023).

Naast stemmen zijn er andere manieren om de stem te laten horen en politieke invloed uit te oefenen. In dit verband wordt vaak gesproken over burgerparticipatie, wat de afgelopen jaren veel aandacht heeft gekregen. Overheidsbeleid beïnvloeden kan op verschillende manieren en kan zowel conventionele participatie¹⁴ en onconventionele participatie¹⁵ omvatten. Conventionele participatie omvat bijvoorbeeld partijlidmaatschap, lobbyen, deelname aan politieke bijeenkomsten of het ondertekenen van petitities. Aanzienlijk minder mensen nemen deel aan deze vormen van participatie. Ongeveer 7% van de bevolking woont bijvoorbeeld overheidsbijeenkomsten bij en 9% neemt contact op met politici. Er is echter wel een stijgende trend in de afgelopen jaren waar te nemen (SCP, 2019). Onder onconventionele participatie vallen demonstraties, acties op sociale media of deelname aan actiegroepen. Hier ligt de participatiegraad rond de 4% voor demonstraties en actiegroepen, en 10% voor degenen die iets organiseren of acties via sociale media ondernemen (Schmeets, 2017). Ook hier is sprake van een toename in de afgelopen jaren (SCP, 2019). Tot slot kan

¹⁴ Conventioneel verwijst naar geïnstitutionaliseerde participatie of activiteiten ingebed in de kaders van de kieswet.

¹⁵ Onconventionele participatie verwijst naar niet-geïnstitutionaliseerde activiteiten of activiteiten die buiten de kieswet vallen (sommige van deze zijn ook niet toegestaan).

directe invloed worden uitgeoefend op de (directe) leefomgeving door middel van maatschappelijke participatie, zoals deelname aan verenigingen of vrijwilligerswerk. In Nederland is er relatief veel maatschappelijke betrokkenheid onder volwassenen (CBS, 2019b), maar dit neemt de laatste jaren enigszins af (CBS, 2023).

Over het algemeen is een lage opkomst op zichzelf niet een probleem, zolang de stemmen van mensen uit verschillende bevolkingsgroepen evenredig worden vertegenwoordigd. Dit is niet altijd het geval. Om dit te monitoren wordt bij democratische participatie, waaronder electorale, conventionele, onconventionele en maatschappelijke participatie, meestal gekeken naar de participatieverschillen tussen mannen en vrouwen of mensen met en zonder migratieachtergrond. Begrijpelijk, want vrouwen en mensen met een migratieachtergrond zijn vaak ondervertegenwoordigd in de politiek (Parlement, 2021; Vollaard et al., 2022). Toch zijn de grootste en meest structurele verschillen te vinden tussen mensen van verschillende opleidingsniveaus. De structurele ongelijkheid in democratische participatie tussen praktisch en theoretisch geschoolden is opmerkelijk. Praktisch geschoolde individuen zijn systematisch ondervertegenwoordigd in bijna alle vormen van democratische participatie, wat kan leiden tot een gebrek aan representativiteit in de politiek ten opzichte van de rest van de bevolking. Bovens en Wille (2011) hebben dit probleem al aangekaart onder de term 'diplomademocratie'. Theoretisch opgeleide volwassenen zijn beter vertegenwoordigd in de politiek, hebben een positievere houding ten opzichte van de politiek en de samenleving, en zijn daardoor ook vaker actief in het behartigen van hun eigen belangen en hebben meer politieke invloed (Hakhverdian & Schakel, 2017). Ook onder jongvolwassenen scoren diegenen met een vmbo- en mbo-achtergrond over het algemeen lager op alle fronten in vergelijking met leeftijdgenoten met een havo/vwo-, hbo- of universitaire achtergrond en zijn ook veel minder vertegenwoordigd in de politiek (Parlement, 2021; Ridder, 2020; Schmeets, 2017).

In een groot deel van de studies worden zorgen uitgesproken over de mate waarin jongvolwassenen¹⁶ democratisch betrokken zijn (Norris, 1999; Putnam, 2000). Deze zorgen zijn deels terecht. Studies tonen inderdaad aan dat Nederlandse jongvolwassenen minder vaak stemmen, minder vaak lid zijn van een politieke partij en minder vaak contact opnemen met politici dan ouderen (NOS, 2022; Schmeets, 2017; Sipma et al., 2021). Dit hangt samen met het gebrek aan politieke kennis, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en vertrouwen in de politiek (Dassonneville et al., 2012; Henn et al., 2005; Niemi & Junn, 2005). Nederlandse jongvolwassenen scoren echter niet lager op democratische participatie dan jongvolwassenen in andere landen en de opkomst onder jongvolwassenen is de afgelopen jaren relatief stabiel gebleven (Sipma et al., 2021).

Er zijn andere studies die suggereren dat jongvolwassenen weliswaar minder op een conventionele manier politiek actief zijn, maar vaker op andere manieren democratisch participeren. Adolescenten en jongvolwassenen zijn meer betrokken bij 'onconventionele participatie'. Ze doen vaker mee aan demonstraties en sociale acties (Schmeets, 2017) en maken vaker gebruik van digitale media en

¹⁶ Het gaat hier om de leeftijd 18+ omdat de stemgerechtigde leeftijd op 18 jaar ligt.

sociale netwerken om informatie te delen en zich te mobiliseren rond kwesties die hen aangaan (Bárta et al., 2021; Boulianne & Theocharis, 2020; Kahne & Bowyer, 2018; Kim et al., 2016). Hoewel jongvolwassenen dus minder vaak stemmen, is het beeld dat jongvolwassenen minder democratisch participeren wel genuanceerder en lijken ze op verschillende andere vlakken wel politiek betrokken. Adolescenten en jongvolwassenen zijn daarmee op een andere manier vertegenwoordigd in de politiek. Dit wordt de afgelopen jaren ook duidelijk in het toenemend aantal adolescenten en jongvolwassenen dat zich inzet voor bijvoorbeeld antiracisme en het klimaat. Wel neemt maatschappelijke participatie de afgelopen jaren af (CBS, 2023).

Adolescenten hebben vaak nog beperkte mogelijkheden om actief te zijn, bijvoorbeeld omdat ze pas vanaf 18 jaar mogen stemmen. Tegelijkertijd ervaren ze ook vaak beperkingen om te participeren. Uit onderzoek van de Nationale Jeugdraad blijkt bijvoorbeeld dat adolescenten het belangrijk vinden om invloed te kunnen uitoefenen, maar zich niet voldoende vertegenwoordigd voelen en het gevoel hebben dat bestuurders en politici onvoldoende rekening houden met hun belangen en dat er te weinig ruimte is voor inspraak en participatie van adolescenten en jongvolwassenen (NJR, 2019). Ze voelen zich niet gehoord en weten ook vaak de weg naar instituties niet goed te vinden. Wel lijkt er een groeiende vraag vanuit de samenleving om inwoners onder de achttien vaker te betrekken bij de politiek.

Het ADKS-onderzoek bevestigt het beeld dat adolescenten wel actief lijken te willen worden en wel degelijk maatschappelijk geïnteresseerd zijn. In dit onderzoek werd gekeken naar stemintentie en daar geeft rond de 70% van de leerlingen in jaar een, twee en drie aan te verwachten te gaan stemmen. In jaar drie was er een grote toename van het aantal leerlingen dat 'zeker wel' denkt te gaan stemmen ten opzichte van 'waarschijnlijk wel'. Waar interesse in de politiek achterblijft – vaak wordt als reden verondersteld dat de politiek nog ver van hen afstaat – laat het onderzoek zien dat leerlingen welzeker interesse hebben in maatschappelijke onderwerpen als immigratie en klimaat (Mulder et al., 2022; Thijs et al., 2019).

Europees gezien zijn Nederlandse adolescenten gemiddeld maatschappelijk en politiek actief. Maar als in vergelijking met meer vergelijkbare landen in Europa zijn Nederlandse veertienjarigen wel minder maatschappelijk en politiek actief. Van de leerlingen uit alle landen die deelnamen aan ICCS 2016, gaf 85% aan te gaan stemmen in lokale verkiezingen, 85% in landelijke verkiezingen en 80% van de leerlingen gaf aan informatie in te willen winnen voor de verkiezingen. Voor Nederland lagen deze percentages wat lager: 75% verwacht te gaan stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen, en 60% verwacht informatie over kandidaten in te winnen voor de verkiezingen. Dit was samen met Estland het laagst van Europa. In 2009 werden vergelijkbare resultaten gevonden en scoorde Nederland ook het laagst op stemgedrag. Veertienjarige leerlingen zijn eveneens weinig genegen om in de toekomst politiek actief te zijn, zoals door lid te worden van een politieke partij of vakbond (Munniksma et al., 2017).

Ook blijkt uit het ICCS-onderzoek dat Nederlandse veertienjarigen relatief weinig deelnemen aan het verenigingsleven of vrijwilligerswerk doen, vergeleken met hun leeftijdsgenoten in andere landen. Slechts 36% van de Nederlandse adolescenten neemt deel aan een of meer verenigingen, wat lager is

dan het internationale gemiddelde van 43%. Ook neemt slechts 35% van de Nederlandse adolescenten deel aan vrijwilligerswerk, wat lager is dan het internationale gemiddelde van 43%. Dit komt overeen met een studie van het SCP in 2018 onder adolescenten tussen de 12 en 25 jaar oud (Wennekers et al., 2018). Tegelijkertijd zijn Nederlandse adolescenten relatief actief betrokken bij petitie of handtekeningacties (79%). Dit is hoger dan het internationale gemiddelde van 62%. Uit het onderzoek blijkt dat ongeveer 36% van de Nederlandse veertienjarigen in de afgelopen twee jaar heeft deelgenomen aan een protest of demonstratie, wat hoger is dan het internationale gemiddelde van 25%.

Ook dit onderzoek toonde aan dat leerlingen op havo en vwo structureel hoger scoren op electorale participatie dan leerlingen op het vmbo. Van de leerlingen op het vmbo geeft 73% aan vanaf hun 18^e te gaan stemmen, terwijl dit voor havo en vwo respectievelijk 82% en 86% is. Adolescenten met ouders die een hogere SES hebben, hebben ook vaker de intentie om te gaan stemmen in de toekomst. Eerdere studies laten zien dat verschillen in stemintentie op elfjarige leeftijd deels verklaard kunnen worden door de SES van ouders en dat deze verschillen robuust zijn en blijven bestaan (Janmaat & Hoskins, 2019; Wanders, 2019). Dit is in lijn met recente studies waaruit blijkt dat adolescenten met ouders met een hogere SES meer kans hebben om politiek actief te worden en een hogere betrokkenheid bij maatschappelijke en politieke kwesties hebben (Mulder et al., 2022; Mulder et al., 2023).

Samenvatting

Democratische participatie omvat een breed scala aan activiteiten waarbij invloed wordt uitgeoefend op de politiek of op de (eigen) leefomgeving. Een deel van het onderzoek stelt dat er een zorgwekkende afname is van democratische betrokkenheid onder Nederlandse jongvolwassenen, terwijl een ander deel stelt dat adolescenten en jongvolwassenen vaker op andere manieren actief zijn. Hoewel ze bijvoorbeeld minder vaak lid zijn van politieke partijen en minder vaak stemmen, nemen ze vaker deel aan demonstraties en uiten ze zich via sociale media. Toch zijn jongvolwassenen wel structureel ondervertegenwoordigd bij verkiezingen (Rekker, 2017; Schmeets, 2017) en geven zij ook zelf aan dat hun belangen in de politiek en maatschappij ondervertegenwoordigd zijn (Ministerie BZK, 2021; NJR, 2019). Het politieke landschap zou er ook anders uitzien als jongvolwassenen meer invloed hadden, aangezien zij progressiever zijn en bijvoorbeeld positiever over immigratie, strenger klimaatbeleid en de EU (NOS, 2019).

Hoewel het merendeel van de Nederlandse adolescenten aangeeft te willen stemmen zodra ze stemgerechtigd zijn, blijken ze in vergelijking met leeftijdsgenoten in vergelijkbare Europese landen minder geneigd om later te stemmen of deel te nemen aan diverse politieke en maatschappelijke activiteiten.

Het verschil in democratische participatie is voornamelijk opvallend bij jongvolwassenen met een praktische opleidingsachtergrond, die op alle vlakken lager scoren dan hun leeftijdsgenoten met bijvoorbeeld een hbo- of wo-opleiding. Onderzoek onder adolescenten wijst uit dat deze verschillen al voor het voortgezet onderwijs beginnen (Thijs et al., 2019; Hoskins & Janmaat, 2019). Leerlingen op het vmbo en havo/vwo verschillen structureel van elkaar wat betreft hun mate van politieke

ProDemos

participatie, politieke interesse, politiek vertrouwen en politiek zelfvertrouwen. Deze verschillen zijn daarbij ook nog groter dan in vergelijkbare landen.

Politieke socialisatie van adolescenten

Hierboven is duidelijk geworden dat de democratische gezindheid van adolescenten in Nederland op bepaalde punten positief is, maar dat er tegelijkertijd ook diverse verbeterpunten zijn. Zo is de steun voor democratische basiswaarden groot, ze zijn positief over de democratie, maar ze hebben tegelijk onvoldoende kennis, moeite met het begrijpen en toepassen van democratische principes en er zijn op jonge leeftijd al grote verschillen tussen adolescenten. Het is daarom interessant om inzicht te krijgen in de factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van democratische gezindheid van adolescenten. Deze factoren worden onderverdeeld in factoren op macroniveau en microniveau.

Macroniveau

Op macroniveau gaat het om de invloed van brede maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en systemen. De mate van corruptie in een land, de economische en sociale situatie, het politieke klimaat, en ook internationale ontwikkelingen zoals oorlogen of een pandemie hebben invloed op de democratische gezindheid van burgers (Holleque, 2011; Schuman & Corning, 2012). Deze factoren liggen vaak buiten de invloedssfeer van de directe omgeving, maar hebben wel een aanzienlijke invloed op de democratische gezindheid in een samenleving (Barrett & Brunton-Smith, 2014). Om mensen weerbaar te maken tegen deze externe invloeden is het daarom belangrijk om een solide basis te leggen met betrekking tot de democratische gezindheid van burgers. Dit kan worden samengevat als politieke socialisatie.

Microniveau: politieke socialisatie

Politieke socialisatie verwijst naar het proces waarbij individuen politieke en democratische waarden, overtuigingen en normen aanleren en internaliseren (Almond & Verba, 1963; Sapiro, 2004). Het gaat over de verwerving van kennis, kansen en ervaringen die leiden tot iemands ontwikkeling tot democratisch burger (Amnå et al., 2009). Politieke socialisatie richt zich op de directe omgeving van adolescenten en de rol van verschillende actoren bij de ontwikkeling van hun democratische gezindheid. De belangrijkste actoren in dit proces zijn ouders en opvoeding, vrienden, media en onderwijs. In deze literatuurstudie zal later dieper worden ingegaan op de rol van (burgerschaps)onderwijs bij de ontwikkeling van democratische gezindheid. Eerst wordt het belang van de andere actoren in de ontwikkeling van democratische gezindheid besproken.

Ouders

Politieke socialisatie vindt de eerste jaren voornamelijk plaats in de thuisomgeving, zelfs al voor de adolescentie, waarbij veel onderzoek zich richt op de rol van ouders (Bougher, 2017; Lauglo & Øia, 2008; Quintelier, 2010; Stattin et al., 2022). Zij spelen zowel direct als indirect een rol in de ontwikkeling van democratische gezindheid. Ouders spelen een directe rol door bijvoorbeeld te praten over democratische onderwerpen, discussies aan te gaan en hun kinderen te leren kritisch te

zijn ten aanzien van democratische kwesties en de politiek (Amnå et al., 2009; Quintelier et al., 2007). Tegelijkertijd hebben ouders ook een indirecte rol als rolmodel en door hun eigen (democratische) opvoedingsstijl, hun houding ten aanzien van de democratie en actieve deelname aan het democratische proces (Bougher, 2017; Miklikowska & Hurme, 2011).

Verschillen in democratische gezindheid bij adolescenten blijken vaak gerelateerd te zijn aan de sociaaleconomische status (SES) van hun ouders. Adolescenten van ouders met een theoretische opleiding, een hoger inkomen en een groter cultureel kapitaal scoren doorgaans al voor de overgang naar het voortgezet onderwijs hoger op het gebied van democratische gezindheid (Rekker et al., 2015; Mulder et al., 2023; Wanders et al., 2020a; Wanders et al., 2020b). Deze ouders hebben doorgaans meer middelen om deel te nemen aan politieke activiteiten, zijn vaker geïnteresseerd in politiek en praten vaker met hun kinderen over democratie, politiek en maatschappij.

Ouders kunnen door actief betrokken te zijn bij democratie en de basiswaarden ervan, een positieve invloed hebben op de ontwikkeling van democratische gezindheid bij hun kinderen. Een passieve of negatieve houding daarentegen kan een negatief effect hebben op deze ontwikkeling.

Vrienden

Ook vrienden spelen een rol bij de ontwikkeling van democratische gezindheid (Dostie-Goulet, 2009; Quintelier, 2015; Wanders et al., 2021). Vrienden zijn belangrijk bij het vormgeven van de sociale identiteit van adolescenten en het ontwikkelen van hun standpunten met betrekking tot sociaal-politieke kwesties (Verba et al., 1995). Naarmate adolescenten ouder worden, hebben ze de neiging om zich los te maken van hun familie en meer tijd door te brengen met vrienden (Cook et al., 2010). Ekström en Östman (2013) tonen zelfs aan dat gesprekken met vrienden een grotere impact hebben op sociale uitkomsten dan politieke gesprekken met ouders. Koskimaa en Rapeli (2015) stellen daarbij dat vrienden, na ouders, de op een na belangrijkste invloedrijke factor zijn bij de ontwikkeling van democratische gezindheid.

Hoewel er weinig longitudinale studies zijn over de rol van vrienden in de ontwikkeling van democratische gezindheid, suggereren bestaande onderzoeken dat het effect van vrienden ook op de lange termijn blijft bestaan (Quintelier, 2015; Wanders, 2019). Vrienden kunnen de democratische gezindheid bevorderen, en discussies met vrienden kunnen positief bijdragen aan de ontwikkeling ervan (Campos et al., 2017; Flanagan & Stout, 2010; Kahne & Sporte, 2008). Aan de andere kant kunnen vrienden ook een negatieve invloed hebben op de ontwikkeling van democratische gezindheid. Sterke opvattingen binnen vriendengroepen, of juist het ontbreken van interesse in democratie, kunnen leiden tot minder democratische gezindheid en een groter wantrouwen in de politiek of democratie.

Media

In onderzoek wordt ook vaak gesproken over de rol van media als socialiserende factor voor democratische gezindheid. Hoewel media een rol lijken te spelen, is de relatie tussen media en democratische gezindheid complex en kent verschillende aspecten. Zo is het causale verband tussen media en democratische gezindheid onduidelijk. Mediagebruik kan democratische gezindheid

vergroten, maar democratische gezindheid kan ook juist het gebruik van media vergroten (Strömbäck & Shehata, 2010). Uit een longitudinale studie naar de relatie tussen politieke interesse en het gebruik van sociale media blijkt dat het gebruik van sociale media de politieke interesse niet vergroot, maar dat politieke interesse juist leidt tot meer gebruik van sociale media (Kruikemeier & Shehata, 2017). Bovendien tonen verschillende studies uiteenlopende bevindingen met betrekking tot de rol van media in relatie tot democratische gezindheid. Sommige studies vinden een positieve relatie (Cohen et al., 2012; Munniksmā et al., 2017) met democratische gezindheid. Media kunnen informeren, diverse perspectieven op democratische onderwerpen tonen, kritisch denken bevorderen en platforms bieden voor debat en participatie. Aan de andere kant zijn er ook studies die een negatieve samenhang vinden (Quintelier & Hooghe, 2011). Media bieden bijvoorbeeld mogelijkheden voor desinformatie en kunnen polarisatie vergroten, waardoor ze een bedreiging kunnen vormen voor de democratie (Levy, 2021; Van Boheemen et al., 2020). De specifieke rol van media op democratische gezindheid is nog niet volledig duidelijk. Wat wel van belang lijkt te zijn, is dat mediawijsheden van adolescenten hen weerbaarder kan maken tegen negatieve invloeden van media op de ontwikkeling van democratische gezindheid (Opreet et al., 2022).

Onderwijs

Als laatste speelt het onderwijs een speciale rol in de politieke socialisatie, om verschillende redenen. Ten eerste is de school een van de weinige instituten waar vrijwel alle adolescenten tot hun achttiende levensjaar deel van uitmaken. Hierdoor kan het onderwijs een groot deel van alle adolescenten bereiken. Ten tweede wordt van scholen verwacht dat ze bijdragen aan de ontwikkeling van democratische gezindheid, en dit wordt verondersteld te gebeuren door middel van burgerschapsonderwijs. Scholen hebben de verantwoordelijkheid om bij te dragen aan kennis en respect voor de democratie en haar fundamentele waarden (De Groot et al., 2022). Hoewel scholen vrijheid van onderwijs¹⁷ genieten en de overheid beperkte invloed heeft op de invulling van het onderwijs, heeft de overheid wel de bevoegdheid om minimale kwaliteitseisen vast te stellen waaraan het onderwijs moet voldoen.¹⁸ Ten derde worden scholen vaak gezien als oefenplaatsen voor democratie, waar leerlingen met diverse achtergronden bijeenkomen om te oefenen als democratische burgers (Eidhof, 2016). Deze positie biedt scholen de mogelijkheid om democratische gezindheid te stimuleren bij het grootste deel van de Nederlandse adolescenten – met al hun verschillende achtergronden – en te dienen als veilige democratische oefenplaats waarin leerlingen zich als democratisch burger kunnen ontwikkelen.

¹⁷ Zoals vastgelegd in artikel 23 van de Grondwet.

¹⁸ Dit wordt gecontroleerd door de Inspectie van het Onderwijs.

Burgerschapsonderwijs

School lijkt daarmee dé plek om democratische gezindheid te stimuleren bij adolescenten. Het burgerschapsonderwijs staat daarom in Nederland al jarenlang in de belangstelling. Het is daarom interessant om uit te zoeken welke rol het burgerschapsonderwijs kan spelen. Hieronder beschrijven we daarom eerst kort de geschiedenis en positie van het burgerschapsonderwijs in Nederland. Ook gaan we in op de uitdagingen die er momenteel liggen. Daarna worden de resultaten die het burgerschapsonderwijs boekt op het gebied van democratische kennis, houding en gedrag samengevat.

Geschiedenis en context van burgerschapsonderwijs in Nederland

Burgerschapsonderwijs vanaf 2006

In 2005 werd er een wet aangenomen die scholen verplicht stelde om 'actief burgerschap en sociale integratie' bij leerlingen te bevorderen. De invoering van deze wet was een reactie op maatschappelijke ontwikkelingen en zorgen over de integratie van verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Er was behoefte aan een meer gestructureerde aanpak van burgerschapsonderwijs, zodat scholen een bijdrage konden leveren aan het bevorderen van actief burgerschap, sociale cohesie en wederzijds respect.

Vanaf 2006 kreeg het funderend onderwijs daarmee een inspanningsverplichting voor het burgerschapsonderwijs. Dit betekende in de praktijk dat scholen aandacht aan burgerschapsonderwijs moesten besteden en dit moesten verantwoorden in het schoolplan en in de schoolgids. Ze moesten laten zien dat ze een bijdrage leveren aan het functioneren van leerlingen in de samenleving als actieve burgers. Burgerschap was daarmee geen vak, maar onderdeel van andere vakken, en werd beoordeeld via bestaande eindtermen en leerdoelen binnen het primair en voortgezet onderwijs.

Ondanks de invoering van deze wet leverde het burgerschapsonderwijs niet de beoogde resultaten op. Diverse rapporten hebben aangetoond dat de democratische gezindheid van Nederlandse leerlingen sinds de invoering van de wet in 2006 niet is toegenomen en dat kennis zelfs is afgenomen in het primair onderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2017; Inspectie van het Onderwijs, 2022; Munnikma et al., 2017). Een van de oorzaken van het uitblijven van de gewenste resultaten is de grote autonomie die scholen krijgen bij de invulling van het burgerschapsonderwijs, die voortkomt uit de vrijheid van onderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2017). Deze vrijheid heeft ertoe geleid dat de inhoud en kwaliteit van het burgerschapsonderwijs sterk uiteenlopen. Bovendien hadden scholen en leraren moeite om invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs, mede vanwege de vrijblijvendheid van de wet (Inspectie van het Onderwijs, 2017).

In reactie hierop, en vanwege toenemende zorgen over de democratische gezindheid van adolescenten en ook vanwege diverse maatschappelijke ontwikkelingen, nieuwe inzichten uit onderzoek en kritische rapporten van de Onderwijsraad (2021) en de Onderwijsinspectie (2017), ontstond er een roep om de wet op burgerschapsonderwijs aan te scherpen. Als gevolg hiervan is er sinds 1 augustus 2021 een nieuwe, aangescherpte wet voor burgerschapsonderwijs van kracht in het primair en voortgezet onderwijs.

Burgerschapsonderwijs 2021

In de nieuwe wet uit 2021 is opgenomen dat het onderwijs actief burgerschap en sociale cohesie moet bevorderen en dat de democratische basiswaarden ook moeten worden uitgedragen in de schoolcultuur. Drie elementen staan centraal:

- 1) Het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school.
- 2) Het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving.
- 3) Het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid en ook de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

Bovendien dient de school te zorgen voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de belangrijkste democratische waarden en een veilige omgeving biedt waarin leerlingen kunnen oefenen met democratisch burgerschap.

Deze nieuwe wet moet zowel scholen, leraren als de Onderwijsinspectie meer duidelijkheid geven over de invulling van het burgerschapsonderwijs. Scholen worden verplicht om een samenhangende en doelgerichte visie op hun burgerschapsonderwijs te ontwikkelen in een doorlopende leerlijn. Daarnaast dienen zij de voortgang van leerlingen meetbaar te maken. De inhoud en de wijze waarop scholen invulling geven aan burgerschapsonderwijs blijven vrij, maar scholen moeten leerlingen volgens de nieuwe wet in ieder geval respect voor en kennis van democratische basiswaarden en diversiteit bijbrengen, en hen ondersteunen bij het ontwikkelen van vaardigheden om deel te nemen aan een democratie. Het onderwijs legt daarbij de nadruk op acht basiswaarden: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid, autonomie, verantwoordelijkheidsbesef en het afwijzen van onverdraagzaamheid en discriminatie.

Uitdagingen in het burgerschapsonderwijs in Nederland

Deze nieuwe wet moet scholen helpen om invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs. Toch is het voor scholen met deze nieuwe wet nog steeds een grote uitdaging om het burgerschapsonderwijs te doen slagen.

Allereerst vraagt burgerschapsonderwijs veel van docenten en lijkt er momenteel nog een mismatch te zijn tussen de opleiding en de competenties van docenten die nodig zijn voor het geven van burgerschapsonderwijs (Walraven et al., 2021). Vooral het creëren van een open en veilig klimaat voor het bespreken van complexe vraagstukken waarin basiswaarden botsen en waar controversiële onderwerpen worden besproken op een wijze die recht doet aan de basiswaarden van onze democratie, stelt hoge eisen aan docenten. Het slagen van burgerschapsonderwijs hangt samen met de kwaliteit van de leraren en wat ze leren in hun opleiding (Campbell, 2019; Isac et al., 2014). De tweedegraads lerarenopleiding maatschappijleer besteedt wel al langere tijd aandacht aan burgerschap in haar vakinhoudelijke en vakdidactische kennisbasis en meer recent is er een ontwikkeling zichtbaar waarin ook andere tweedegraads lerarenopleidingen hier aandacht aan besteden.

Een tweede uitdaging is het overvolle curriculum in het basis- en voortgezet onderwijs. Er is een groot tekort aan leraren, het onderwijs staat onder druk en het versterken van burgerschapsonderwijs in het curriculum vergroot deze druk. Deze tekorten en druk op scholen en leerkrachten heeft mede als gevolg dat veel van de maatregelen om docenten in het burgerschapsonderwijs te professionaliseren moeilijk doorgang vinden.

Ten derde is het naast het overvolle curriculum voor veel scholen nog onduidelijk welke plaats burgerschapsonderwijs moet innemen in het curriculum. Er ontbreekt vaak een samenhangende leerlijn en het wordt niet systematisch aangeboden, terwijl een gestructureerd aanbod binnen het curriculum van een school het meest effectief is (Campbell, 2019; Geboers et al., 2013). Ook ontbreken op dit moment specifieke leer- en kerndoelen voor het burgerschapsonderwijs. Hierdoor is het voor scholen vaak onduidelijk waarop ze zich moeten richten bij de invulling van burgerschapsonderwijs en hoe ze het kunnen integreren in het curriculum.

Afgezien van deze praktische uitdagingen is er nog iets heel anders dat een positief resultaat van de wet in de weg staat: de inhoud van het burgerschapsonderwijs verschilt te veel en te vaak tussen vmbo en havo/vwo. In het vmbo richt burgerschapsonderwijs zich doorgaans meer op normconformiteit, terwijl leerlingen in havo en vwo veel meer ruimte krijgen om kritisch te reflecteren op de samenleving (Nieuwelink, 2016; Volman & Ten Dam, 2003). De wet bevat mogelijk onvoldoende maatregelen om deze inhoudelijke verschillen te overbruggen en kan mogelijk niet voldoende garanties bieden voor gelijkwaardig en evenwicht burgerschapsonderwijs in alle onderwijsrichtingen. Hoewel de nieuwe wet scholen meer sturing en meer handvatten geeft om burgerschapsonderwijs invulling te geven en dit de verschillen kan verkleinen, blijft het belangrijk om deze verschillen in ogenschouw te nemen en te blijven monitoren hoe de inhoud van het burgerschapsonderwijs in de verschillende onderwijsrichtingen vorm krijgt.

Maatregelen

In reactie op bovengenoemde uitdagingen zijn er verschillende maatregelen genomen. Zo is er een Masterplan basisvaardigheden opgesteld waarin wordt aangegeven dat burgerschapsonderwijs, samen met taal- en rekenonderwijs, onderdeel is van de essentiële vaardigheden die aan leerlingen moeten worden bijgebracht (Wiersma, 2022). Gekoppeld aan dat plan wordt jaarlijks één miljard

euro beschikbaar gesteld voor scholen om deze basisvaardigheden te versterken. Onderdeel van het plan is het creëren van extra tijd en ruimte voor hooggekwalificeerde leraren, het verstrekken van duidelijke richtlijnen aan scholen met betrekking tot effectieve interventies, het bevorderen van onderzoek naar deze effectieve interventies, en het ontwikkelen van een nationaal curriculum om het onderwijs een duidelijke opdracht te geven.

Om scholen te ondersteunen bij de invulling van het burgerschapsonderwijs is het Expertisepunt Burgerschap opgericht. Dit Expertisepunt is een samenwerking tussen Stichting School & Veiligheid, het Kennispunt MBO Burgerschap, Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) en ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat. Het doel van dit Expertisepunt is om ondersteuning te bieden bij de implementatie van burgerschapsonderwijs. Ze stimuleren scholen om gericht, planmatig en herkenbaar burgerschapsonderwijs te verzorgen en een veilige oefenomgeving te creëren, om zo de basis te leggen voor effectief burgerschapsonderwijs.

Vanaf 2022 heeft het SLO commissies opgericht om eigen leerdoelen op te stellen voor het burgerschapsonderwijs en om het programma en de eindtermen van maatschappijleer te herzien. Op dit moment zijn de kern- en leerdoelen van het burgerschapsonderwijs nog verdeeld over meerdere leergebieden (po) en vakken (vo).^{19 20 21} De nieuwe, eigen kerndoelen en eindtermen moeten scholen meer handvatten geven om invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs en zorgen voor een gelijkwaardig aanbod tussen scholen en tussen de verschillende onderwijsrichtingen.

Er wordt momenteel dus actief gewerkt aan het aanpakken van veel structurele problemen in het Nederlandse onderwijssysteem. De effecten (of het gebrek daaraan) hiervan zullen mogelijk in de komende jaren zichtbaar worden.

Onderzoek naar burgerschapsonderwijs en democratische gezindheid

Uit de meerderheid van de studies naar het effect van burgerschapsonderwijs op de ontwikkeling van democratische gezindheid blijkt dat er een positieve samenhang is tussen burgerschapsonderwijs en democratische gezindheid (bijv. Coopmans et al., 2020; Dijkstra et al., 2015; Geboers et al., 2013; Isac et al., 2014; Keating & Janmaat, 2016; Quintelier, 2010). Heel algemeen kan worden gesteld dat er vier vormen van burgerschapsonderwijs bestaan: formeel burgerschapsonderwijs oftewel het curriculum in de school, het curriculum buiten de school, een goed pedagogisch klasklimaat, en extra-curriculaire activiteiten (Dassonneville et al., 2012; García-Albacete, 2013; Geboers et al., 2013). De eerste gaat eenvoudig gezegd over het lesgeven in burgerschap op scholen. De tweede gaat over activiteiten met betrekking tot burgerschap die onder het curriculum van de school vallen, maar buiten de school plaatsvinden, zoals een dagje naar ProDemos of naar een museum als

¹⁹ <https://www.slo.nl/sectoren/po/burgerschap-po/onderwijsdoelen/>

²⁰ <https://www.actualisatieml.nl/vakvernieuwingscommissie>

²¹ <https://www.slo.nl/publicaties/@21497/startnotitie-kerndoelen-burgerschap/>

onderdeel van het curriculum. De derde behelst het effect van een open en veilig klimaat in de klas waarin er naar leerlingen geluisterd wordt en waarin ze hun mening durven te geven. De laatste gaat over activiteiten die buiten het curriculum vallen, maar wel in opdracht of onder begeleiding van de school plaatsvinden en die bijdragen aan burgerschapsvaardigheden, zoals het deelnemen aan vrijwilligerswerk via school, het deelnemen aan bepaalde studie-activiteiten buiten schooltijd of sportclubs van school.

Burgerschapsonderwijs lijkt positief samen te hangen met democratische kennis (Hoskins et al., 2017; Isac et al., 2014; Knowles et al., 2018, Neundorf et al., 2016, Persson 2015). Vooral als er op scholen sprake is van een samenhangende en doorlopende leerlijn met heldere doelen omtrent burgerschap en burgerschapsonderwijs als onderdeel van het curriculum, kan het burgerschapsonderwijs hieraan een positieve bijdragen leveren (Geboers et al., 2013).

Ook lijkt er een positieve samenhang te zijn tussen het burgerschapsonderwijs en democratische houdingen. Veel onderzoeken constateren een positieve samenhang tussen burgerschapsonderwijs en democratische opvattingen (Blaskó et al., 2019; Coopmans et al., 2020; Geboers et al., 2013; Keating & Janmaat, 2016; Niemi et al., 2013; Schulz et al., 2018; Torney-Purta, 2002). Hierbij lijkt een veilig en open klasklimaat waar ruimte is voor discussie, waar leraren en leerlingen goede relaties hebben en waar leerlingen het gevoel hebben dat er naar ze geluisterd wordt een belangrijke rol te spelen. Het gaat daarbij wel vaak om een zwak effect. Ook zijn er ook studies die gemixte resultaten laten zien (Welply et al., 2019) of weinig tot geen samenhang vinden (García-Albacete 2013, Krzywosz-Rynkiewicz et al., 2017). Deze ambiguïteit kan te wijten zijn aan verschillende redenen zoals variabiliteit in burgerschapsonderwijsactiviteiten en de invloed van andere factoren die de deze democratische houding beïnvloeden. Bovendien is een democratische houding een multifactorieel complex begrip dat niet op een eenduidige manier te meten is.

Onderzoek naar het effect van burgerschapsonderwijs op democratisch gedrag, vooral wat betreft longitudinale studies, is schaars (Hernández & Galais, 2022; Campbell, 2019) en de resultaten spreken elkaar (enigszins) tegen. Er zijn enkele studies die een positieve relatie laten zien tussen burgerschapsonderwijs en gedrag (Keating & Janmaat, 2016; Quintelier, 2008; Wanders, 2019; Whitely, 2014). In een longitudinale studie onder adolescenten van 16 en 18 jaar ontdekten Dassonneville en collega's (2012) dat met name formeel burgerschapsonderwijs, dat wil zeggen het overdragen van politieke kennis door de school, positief samenhangt met de groei van politieke participatie. In een studie met een extra derde cohort toonde Quintelier (2015) aan dat de langetermijneffecten van school beperkt zijn en dat vrienden later vooral belangrijk zijn voor de ontwikkeling van participatie. Keating en Janmaat (2016) en Whitely (2014) vonden in longitudinale studies dat burgerschapsonderwijs en politieke activiteiten op school een positief langetermijneffect hebben op politieke betrokkenheid. Wanders (2019) en Neundorf en collega's (2016) toonden aan dat scholen, naast ouders en vrienden, bijdragen aan de ontwikkeling van maatschappelijke betrokkenheid en dat dit positief samenhangt met politieke maatschappelijke participatie bij jongvolwassenen.

Uit de literatuur komen twee essentiële voorwaarden naar voren waar scholen aan moeten voldoen om effectief burgerschapsonderwijs mogelijk te maken: burgerschapsonderwijs als onderdeel van het curriculum en een veilig en open klimaat (Campbell, 2019; Geboers et al., 2013).

Ten eerste is de integratie van burgerschapsonderwijs in het curriculum, met een doelgericht, samenhangend en doorlopend aanbod, ondersteund door een heldere visie, van groot belang om de effectiviteit en impact van burgerschapsvorming te vergroten (Campbell, 2019; Geboers et al., 2013). Dit draagt bij aan de ontwikkeling van geïnformeerde, kritische en actief betrokken burgers die in staat zijn om bij te dragen aan een democratische samenleving. Door burgerschapsonderwijs stevig te verankeren in het curriculum, wordt het belang ervan erkend en kan er gerichte aandacht besteed worden aan het bevorderen van democratisch burgerschap bij leerlingen. Daarnaast biedt een heldere visie op burgerschapsonderwijs binnen het curriculum een kader en richting voor scholen. Het stelt scholen in staat om duidelijke doelen en verwachtingen te formuleren ten aanzien van burgerschapsvorming en om een coherente aanpak te ontwikkelen die aansluit bij de specifieke behoeften en context van de school. Het eerder genoemde Expertisepunt Burgerschap is ook opgericht om scholen hierin te ondersteunen.

Ten tweede moet er een goed pedagogisch klimaat aanwezig zijn waarin leerlingen zich veilig voelen om open te praten over democratische, politieke en maatschappelijke onderwerpen, zonder dat ze daar negatieve gevolgen van ondervinden (Campbell, 2019; Geboers et al., 2013). Veiligheid impliceert dat leerlingen niet beoordeeld worden op wat zij zeggen, dat ze mogen afwijken met hun mening en dat alle leerlingen zich in staat voelen om meningen in te brengen. Het creëren van een veilig klasklimaat is echter een moeilijke taak die veel van leerkrachten en docenten vraagt, omdat wat voor de één veilig is, onveiligheid voor een ander kan betekenen (Eidhof, 2020). Een open klasklimaat betekent dat leerlingen ruimte hebben voor hun eigen inbreng in de klas. Verschillende perspectieven moeten worden gewaarborgd en de docent moet ervoor zorgen dat deze voldoende aan bod komen, ongeacht of ze door leerlingen worden genoemd of niet. Daarnaast is het van belang dat leerlingen het gevoel hebben dat ze serieus worden genomen, dat hun bijdragen gehoord worden en dat erop wordt gereageerd (Eidhof, 2020). In een open (en veilig) klasklimaat kunnen leerlingen hun burgerschap goed ontwikkelen, waarbij zij de ruimte hebben om zich uit te spreken en waar er adequaat wordt gereageerd op hun zorgen en inbreng door docenten en schoolleiding. Zo kunnen ze zich ontwikkelen als democratisch burger.

Samenvatting

Verschillende actoren hebben invloed op de ontwikkeling van adolescenten als democratisch burger. In de literatuur over politieke socialisatie wordt vaak gekeken naar de rol van ouders, vrienden en media. Onderzoek laat zien dat zij inderdaad de ontwikkeling van democratische gezindheid positief en negatief kunnen beïnvloeden gedurende de adolescentie. Ze dragen bij aan het fundament van democratische gezindheid in de volwassenheid. Vooral de SES van ouders lijkt belangrijk voor de verschillen tussen leerlingen aan de start van het voortgezet onderwijs.

De laatste decennia is er daarbij in toenemende jaren aandacht voor het burgerschapsonderwijs, omdat scholen een unieke positie in de samenleving hebben waarin ze mogelijk de ontwikkeling van

democratische gezindheid kunnen beïnvloeden. Over het algemeen lijkt burgerschapsonderwijs inderdaad bij te dragen aan de democratische gezindheid van adolescenten. Kennis over de politiek en democratie, een positieve democratische houding en participatie lijken positief samen te hangen met deelname aan het burgerschapsonderwijs.

Voor zover bekend moeten scholen aan twee voorwaarden voldoen voor effectief burgerschapsonderwijs. Allereerst moet het burgerschapsonderwijs onderdeel zijn van het schoolcurriculum. Dit betekent dat er een doelgericht, samenhangend en doorlopend aanbod ontwikkeld moet worden en er vanuit de school een heldere visie moet worden opgesteld. Daarnaast moet er ook een veilig en open klimaat aanwezig zijn waarin leerlingen durven te praten over democratische, politieke en maatschappelijke onderwerpen en er zeker van kunnen zijn dat ze daar geen negatieve gevolgen van ondervinden. In de nieuwe wet burgerschapsonderwijs staan deze twee aspecten dan ook centraal en er is een Expertisepunt Burgerschap opgericht om scholen hierin te ondersteunen.²² Op veel van de bovenstaande punten zijn de overheid en scholen bezig om de uitdagingen die er nog liggen aan te pakken en de voorwaarden te scheppen voor effectief burgerschapsonderwijs.

Wel blijven de onderliggende mechanismes van de effectiviteit van burgerschapsonderwijs en langetermijneffecten nog onduidelijk. Daarbij zijn er in Nederland momenteel nog verschillende uitdagingen die effectief burgerschapsonderwijs in de weg kunnen staan: scholen verschillen behoorlijk in kwaliteit en inhoud, er is een verschil in inhoud van het burgerschapsonderwijs voor vmbo en havo/vwo, er is sprake van een structureel en overvol curriculum met een lerarentekort, en veel docenten hebben niet het gevoel dat ze over de vaardigheden beschikken om de complexe opdracht invulling te geven. Op dit moment liggen er wel plannen van de overheid om voor een groot deel van deze uitdagingen een oplossing te zoeken. De effecten hiervan zullen pas de komende jaren zichtbaar worden.

²² <https://www.expertisepuntburgerschap.nl>

Conclusies

Dit onderzoek heeft een overzicht gegeven van de literatuur over de democratische gezindheid van Nederlandse adolescenten in de leeftijd van tien tot achttien jaar. In deze formatieve fase van hun leven wordt de basis gelegd voor hun ontwikkeling tot democratische burgers. Om dit inzichtelijk te maken, zijn in dit onderzoek drie componenten van democratische gezindheid onderzocht: kennis over democratie, houding ten opzichte van democratie en democratisch gedrag. Omdat het bevorderen van democratische gezindheid een belangrijk aspect is van het huidige burgerschapsonderwijs op scholen, is er ook gekeken naar de huidige stand van zaken met betrekking tot burgerschapsonderwijs in Nederland en welke rol dit kan spelen in het verbeteren van democratische gezindheid onder adolescenten.

Nederlandse adolescenten zijn redelijk democratisch gezind

Vooropgesteld moet worden dat het met de democratische gezindheid onder adolescenten op veel vlakken goed gesteld is. Een aanzienlijke meerderheid van de adolescenten heeft een positieve houding ten opzichte van democratie. Ze steunen de fundamentele waarden van democratie, beschouwen democratie als de beste bestuursvorm voor een land en associëren democratie met positieve aspecten zoals vrijheid en gelijkheid. Bovendien heeft een ruime meerderheid van de adolescenten op jonge leeftijd al de intentie om te gaan stemmen, tonen ze een groeiende interesse in democratische besluitvorming en lijkt hun maatschappelijke betrokkenheid toe te nemen, bijvoorbeeld met betrekking tot klimaatproblematiek. Toch zijn er ook vier zorgwekkende ontwikkelingen die aandacht behoeven. Deze worden hieronder besproken.

Gebrekkige kennis over de democratie

In de eerste plaats is het kennisniveau van adolescenten met betrekking tot democratie en vrijheid ontoereikend. Al in de bovenbouw van het basisonderwijs voldoet een aanzienlijk deel van de leerlingen niet aan het gewenste kennisniveau, en ondanks de inspanningen op het gebied van burgerschapsonderwijs is er sinds 2009 geen significante toename in kennisniveau (Inspectie van het Onderwijs, 2022). Internationaal gezien scoren Nederlandse veertienjarigen lager dan hun leeftijdsgenoten in vergelijkbare landen zoals Denemarken, Finland, Zweden, Noorwegen en België, wat betreft kennis omtrent democratie (Munnikma et al., 2017).

Slechts 25% tot 33% van de adolescenten kan een goede definitie geven van democratie, en een nog kleiner deel van hen is in staat om verschillende democratische elementen met elkaar in verband te brengen of te laten zien hoe deze elementen zich tot elkaar verhouden, waarmee ze aantonen begrip te hebben van de complexiteit van een democratie (De Groot et al., 2014; Flanagan et al., 2005; Nieuwelink, 2016). Onderzoek over meerdere jaren indiceert dat adolescenten gedurende het voortgezet onderwijs zelfs een beperktere, meer eenzijdige en individualistische kijk op democratie

ontwikkelen (Mulder et al., 2022; Nieuwelink et al., 2018). Het lijkt er dus op dat adolescenten tijdens hun adolescentie veranderende perspectieven ontwikkelen met betrekking tot democratie en hun rol daarin. Dit wijst op de noodzaak om te blijven werken aan het verbeteren van democratisch onderwijs en bewustwordingsinitiatieven om het kennisniveau en begrip van democratische principes bij jongeren te versterken.

Moeite met botsende waarden en het toepassen van democratische principes

Over het algemeen is de steun voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat in Nederland hoog (Van Wonderen, 2021). Ook onder adolescenten steunt een overgrote meerderheid de basiswaarden van de Nederlandse democratische rechtsstaat (Munnikma et al., 2017; Thijs et al., 2019; Van der Meer et al., 2021). Zo beschouwt 85% van de adolescenten vrijheid en gelijkheid als belangrijke waarden en geeft 63% aan solidariteit een belangrijke waarde te vinden. Het is wel opvallend dat deze steun afneemt in het tweede en derde jaar van het voortgezet onderwijs. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat Nederlandse veertienjarigen minder steun tonen voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen, immigranten en etnische groepen dan hun leeftijdsgenoten in vergelijkbare landen (Munnikma et al., 2017). Zoals eerder vermeld, lijkt er een groeiend beeld te ontstaan van democratie dat meer eenzijdig, egocentrisch en individualistisch is (Mulder et al., 2022).

Deze trend richting een meer individualistisch en egocentrisch wereldbeeld kan natuurlijk samenhangen met de puberteit: een fase waarin adolescenten zich bewust worden van hun eigen rol en belangen in de democratische samenleving. Tegelijkertijd past deze trend ook binnen een bredere maatschappelijke ontwikkeling van toenemende individualisering. Onderzoek naar vrijheid toonde aan dat de interpretatie van vrijheid in de samenleving steeds vaker neerkomt op 'ik bepaal zelf wat ik doe', dus als een recht van het individu, waarbij persoonlijke autonomie vaak wordt benadrukt en het belang van de gemeenschap wordt ontkend of genegeerd (Beugelsdijk, 2020; Demant, 2020).

Deze ontwikkeling wordt met name duidelijk in de balans tussen individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid, een complex onderwerp dat de afgelopen jaren herhaaldelijk tot discussies heeft geleid. Dit komt onder andere naar voren in debatten over de coronamaatregelen, privacy-kwesties en het recht op demonstreren. Samen met de groeiende zorgen over sociale ongelijkheid en polarisatie, is het van belang dat mensen vertrouwd raken met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, deze waarden ondersteunen en begrijpen hoe ze zich tot elkaar verhouden. Het toepassen en begrijpen van democratische principes is daarbij van groot belang.

Een voorbeeld van een vraag die hierover speelt, is of adolescenten vinden dat ze zelf alles mogen zeggen, ook als het anderen kwetst. Vinden ze dan ook dat anderen dit mogen doen? Of stellen ze hier wel een grens? Een andere vraag is of adolescenten vinden dat ze recht hebben op vrijheid van godsdienst, ook als anderen dit niet hebben. Het reflecteren op deze vragen draagt bij aan het bevorderen van een respectvolle communicatie, begrip tussen adolescenten met uiteenlopende standpunten en waarden en het versterken van een democratisch fundament.

Betrokkenheid bij de democratie

De afgelopen jaren is een positieve trend waarneembaar waarin adolescenten en jongvolwassenen in toenemende mate maatschappelijk betrokken zijn. In 2021 viel op dat veel jongvolwassenen naar de stembus gingen, terwijl zij doorgaans ondervertegenwoordigd zijn bij verkiezingen. Ook lijkt de maatschappelijke betrokkenheid toe te nemen, waarbij steeds meer adolescenten en jongvolwassenen zich inzetten voor maatschappelijke thema's zoals klimaatverandering, boerenprotesten, gebrek aan huisvesting en antiracisme. Ook geeft meer dan 75% van de adolescenten aan de intentie hebben te gaan stemmen.

Desondanks blijkt uit onderzoek van 2017 dat Nederlandse adolescenten gemiddeld genomen weliswaar politiek en maatschappelijk betrokken zijn, maar in mindere mate dan adolescenten in vergelijkbare landen (Munniksmā et al., 2017). Tussen de 70 en 75% van de twaalf- tot veertienjarigen geeft aan te willen stemmen en 60% zegt zich te willen informeren over verkiezingen. Dit percentage ligt aanmerkelijk lager dan in vergelijkbare landen, waar 85% aangeeft te willen stemmen en 80% van de leerlingen aangeeft informatie te willen vergaren. Ook zijn Nederlandse adolescenten minder maatschappelijk betrokken, maar tonen ze relatief veel betrokkenheid bij petitie's of handtekeningenacties. Uit het onderzoek blijkt dat ongeveer 36% van de Nederlandse veertienjarigen in de afgelopen twee jaar heeft deelgenomen aan een protest of demonstratie, wat hoger is dan het internationale gemiddelde van 25% (Munniksmā et al., 2017). Desondanks geeft een overweldigende meerderheid van de adolescenten aan onzeker te zijn over hun vaardigheden om politiek en maatschappelijk actief te zijn (Inspectie van het Onderwijs, 2022; Mulder et al., 2022).

Toch lijkt, zoals eerder vermeld, deze maatschappelijke betrokkenheid onder adolescenten en jongvolwassenen de laatste jaren toe te nemen. Het wordt interessant om te zien of dit in Nederland ook echt is toegenomen en of we het internationaal gezien nu minder, even goed of misschien zelfs beter zijn gaan doen. Het ICCS-onderzoek heeft in 2022 een vervolg gekregen en de eerste resultaten van dit onderzoek worden in november 2023 verwacht.

Structurele ongelijkheid in democratische gezindheid

Het vierde en mogelijk meest zorgwekkende punt is dat er op jonge leeftijd al aanzienlijke structurele verschillen in democratische gezindheid bestaan, met name tussen verschillende onderwijsniveaus. Al vanaf het twaalfde levensjaar lijken leerlingen op havo en vwo over het algemeen meer democratisch gezind te zijn dan hun leeftijdsgenoten op het vmbo. Vanaf het begin van het voortgezet onderwijs hebben leerlingen op havo en vwo al meer kennis van de democratie, een positievere houding ten opzichte van democratie en politiek, en zijn ze vaker van plan een actieve rol te spelen in de democratie (Janmaat & Hoskins, 2022; Thijs et al., 2019; Wanders et al., 2020a). Deze structurele verschillen blijven grotendeels bestaan gedurende het tweede (Van der Meer, 2020) en derde jaar van het voortgezet onderwijs (Mulder, 2022; Wanders et al., 2020b). Duits onderzoek onder Duitse basisschoolleerlingen suggereert zelfs dat kennisverschillen mogelijk al ontstaan vanaf de basisschoolleeftijd en dat onderwijs hier geen invloed op heeft (Abendschön & Tausendpfund, 2017).

Hoewel bij veel van de bovengenoemde bevindingen kan worden gesteld dat ze mogelijk samenhangen met leeftijdsgebonden ontwikkeling of dat adolescenten op jonge leeftijd nog ver afstaan van de democratie, kan dit niet verklaren waarom er al op jonge leeftijd grote verschillen worden gevonden. Vergelijkbare verschillen in kennis, houding en gedrag bestaan ook onder volwassenen (Bovens & Wille, 2011; Noordzij et al., 2020; NOS, 2021; Schmeets, 2017). Al jaren wordt er gesproken over ondervertegenwoordiging van praktisch opgeleiden en de veelbesproken ‘diplomademocratie’ waarin je diploma bepaalt in hoeverre je gepresenteerd wordt en invloed hebt in een democratie (Bovens & Wille, 2011). Dit impliceert dat verschillen in democratische gezindheid mogelijk al op jonge leeftijd ontstaan, hardnekkig zijn en dat vroegtijdige aandacht voor democratische vorming noodzakelijk is om deze verschillen in democratische gezindheid tegen te gaan.

Uit het bovenstaande blijkt dat er zeker ruimte is voor verbetering met betrekking tot de democratische gezindheid van adolescenten. Adolescenten hebben nog te weinig kennis van de democratie, lijken een te eenzijdig beeld te hebben van de democratie dat zich weerspiegelt in hun visie op vrijheid, gelijkheid en solidariteit, en zijn ook nog te weinig betrokken bij politiek en maatschappij. Bovendien vormt de structurele ongelijkheid tussen adolescenten mogelijk het grootste zorgpunt voor een sterke en weerbare democratie.

De rol van burgerschapsonderwijs

In de ontwikkeling tot democratische burger spelen veel actoren een rol. Ouders spelen de meest substantiële rol. Vrienden in toenemende mate tijdens de adolescentie. Media kunnen een rol spelen, maar ook het onderwijs draagt bij aan de ontwikkeling van democratische gezindheid. Onderzoek richt zich daarbij vooral op het burgerschapsonderwijs.

Deze literatuurstudie laat zien dat de meeste studies over het algemeen een positieve samenhang laten zien tussen burgerschapsonderwijs en democratische kennis, houding en gedrag. Het burgerschapsonderwijs wordt gezien als een belangrijk instrument voor het bevorderen van democratische waarden en het ontwikkelen van competenties die nodig zijn voor actief burgerschap. Het onderwijs heeft het potentieel om een grote en diverse groep adolescenten te bereiken en kan een legitieme invloed uitoefenen. Daarom moet het een structureel, herkenbaar en samenhangend onderdeel vormen van het curriculum op scholen met een klimaat waarin open en veilig kan worden gediscussieerd over politieke en maatschappelijke onderwerpen. Tegelijk zijn er nog grote uitdagingen binnen het onderwijsveld die druk leggen op de effectiviteit van het burgerschapsonderwijs en is het ook nog onduidelijk welke onderliggende mechanismen precies effectief zijn bij het aanleren en ontwikkelen van democratische gezindheid en wat de langetermijneffecten zijn van het burgerschapsonderwijs.

Discussie

Tijdens het onderzoek naar de literatuur over democratische gezindheid en het burgerschapsonderwijs zijn enkele opmerkelijke punten naar voren gekomen die aandacht verdienen.

Onvoldoende inzicht in de democratische gezindheid van adolescenten

Het valt allereerst op dat er onvoldoende aandacht wordt besteed aan het monitoren van de democratische gezindheid van adolescenten. Er bestaat een aanzienlijk gebrek aan inzicht in de democratische opvattingen van niet-stemgerechtigde adolescenten. Dit is opvallend, zeker gezien de voortdurende inspanningen in Nederland om democratische gezindheid te bevorderen via burgerschapsonderwijs, voornamelijk vanwege zorgen dat onder adolescenten de steun voor de democratische rechtsstaat zou afnemen. Met uitzondering van enkele internationale studies zoals ICCS/ESS/PISA en het longitudinale onderzoek van de ADKS weten we onvoldoende hoe democratische gezindheid onder adolescenten in Nederland zich ontwikkelt. Het monitoren van democratische gezindheid onder adolescenten is noodzakelijk om de effectiviteit van burgerschapsonderwijs en bewustwordingsinitiatieven beter te kunnen beoordelen en de democratische gezindheid van adolescenten te begrijpen en te ondersteunen.

Burgerschapsonderwijs: een kritische reflectie

Ten tweede is het goed om kritisch te reflecteren op het burgerschapsonderwijs en het onderzoek daarnaar. Ondanks de algemene veronderstelling dat burgerschapsonderwijs een belangrijke rol speelt in de ontwikkeling van democratische gezindheid, blijven de effecten in Nederland uit en is er weinig vooruitgang geboekt in de afgelopen jaren. Zoals eerder vermeld, zijn er verschillende factoren die dit zouden kunnen verklaren, zoals de vrijblijvendheid van de voorgaande wetgeving en meerdere actuele maatschappelijke uitdagingen die effectief burgerschapsonderwijs kunnen belemmeren, waaronder de kloof tussen lerarenopleidingen en de vereiste competenties voor burgerschapsonderwijs, het lerarentekort, een overvol curriculum en het ontbreken van specifieke kern- en leerdoelen voor burgerschapsonderwijs. Scholen ervaren nog steeds uitdagingen bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs, en de inhoud ervan blijft verschillen tussen verschillende onderwijsniveaus. Er worden maatregelen genomen om deze problemen aan te pakken en het burgerschapsonderwijs te verbeteren, maar de effecten van deze maatregelen worden pas de komende jaren duidelijk.

We benoemen een aantal onderwerpen met betrekking tot het burgerschapsonderwijs die aandacht verdienen.

Maatschappelijke problemen kunnen niet altijd in het onderwijs worden opgelost

In veel studies wordt het burgerschapsonderwijs direct of indirect gekoppeld aan grote maatschappelijke problemen en wordt burgerschapsonderwijs expliciet of impliciet gezien als een oplossing hiervoor. Het onderwijs wordt soms gezien als een instrument om sociale ongelijkheid, polarisatie en individualisatie te verminderen, wat kan leiden tot de perceptie dat het onderwijs de verantwoordelijkheid draagt om deze problemen op te lossen. Dit legt veel druk op het onderwijs en is niet realistisch.

Ouders spelen bijvoorbeeld ook een grote rol in de ontwikkeling van democratische gezindheid. De grote verschillen in opleidingsniveau die in deze literatuurstudie worden beschreven, zijn mogelijk grotendeels te wijten aan sociale ongelijkheid en de verschillen in SES tussen ouders (Mulder et al., 2023). Het burgerschapsonderwijs wordt dan vaak aangewezen als de plek waar deze ongelijkheid moet worden teruggedrongen, terwijl het probleem breder is en onderzoek geen eenduidig beeld geeft over de rol van onderwijs hierin.

Daarbij is het onduidelijk of burgerschapsonderwijs voor de verschillen in kennis, houding en vaardigheden kan compenseren (Hoskins et al., 2017; Neundorf et al., 2016; Nieuwelink et al., 2019, Wanders et al., 2020a; Wanders et al., 2021), terwijl ander onderzoek laat zien dat de rol van de school beperkter is en verschillen niet verkleint (Blaskó et al., 2019; Campbell, 2008) of juist zelfs vergroot (Hooghe & Dassonneville, 2011; Persson, 2015). Ook de uitkomsten van ADKS-onderzoek indiceren dat school de verschillen niet verkleint en niet vergroot.

Het is daarom belangrijk om te erkennen dat het onderwijs niet alle maatschappelijke problemen kan voorkomen of oplossen. Sociale ongelijkheid, polarisatie en individualisatie zijn complexe vraagstukken die voortkomen uit diverse oorzaken, zoals economische ongelijkheid, sociaal-culturele factoren en institutionele structuren. Het is onrealistisch om te verwachten dat burgerschapsonderwijs deze problemen en de gevolgen daarvan volledig kan oplossen. De ongelijkheid is mede het gevolg van maatschappelijke verschillen en de aanpak hiervan vergt een bredere visie dan de hoop dat het onderwijs het oplost. Om echt verschil te maken moeten problemen bij de oorzaak worden aangepakt.

Gebrek aan interventiestudies en longitudinaal onderzoek

Hoewel er algemeen onderzoek bestaat dat wijst op een positieve samenhang tussen burgerschapsonderwijs en democratische gezindheid, is het moeilijk om duidelijke uitspraken te doen over de effectiviteit en werking van burgerschapsonderwijs.

Moxon & Escamilla (2022) identificeren drie belangrijke kenmerken die ten grondslag liggen aan de kritiek op dit gebied. Ten eerste is het complex om algemene uitspraken te doen over burgerschapsonderwijs door het ontbreken van een eenduidige definitie van burgerschap. Ten tweede is het bij een bepaald gevonden effect vaak niet duidelijk welk specifiek mechanisme werkzaam is, omdat de effectiviteit van burgerschapsonderwijs vaak wordt geëvalueerd als onderdeel van bredere onderwijsprogramma's. Ten derde worden de uitkomsten van burgerschapsonderwijs op verschillende manieren gemeten (Campbell 2019, Donbavand & Hoskins

2021, Manning & Edwards, 2014). Het meten van democratische gezindheid zelf is een complexe taak, omdat het verschillende aspecten omvat, zoals kennis, houding, vaardigheden en betrokkenheid. Het gebrek aan onderzoek op dit gebied maakt het moeilijk om concrete conclusies te trekken over welke specifieke leermethoden of benaderingen het meest effectief zijn bij het bevorderen van democratische gezindheid (Campbell 2019, Donbavand & Hoskins 2021, Moxon & Escamilla, 2022).

Twee punten verdienen hierbij vooral aandacht: het gebrek aan interventiestudies en longitudinaal onderzoek. Ten eerste ontbreekt er sterk empirisch bewijs uit gerandomiseerde controlestudies en interventiestudies die specifiek de causale verbanden aantonen en inzicht geven in de effectiviteit van bepaalde methoden. Interventiestudies kunnen ons inzicht verschaffen in de impact van burgerschapsonderwijs op specifieke uitkomsten, zoals kennisniveaus, attitudes, betrokkenheid bij democratische processen en de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden. Er bestaat nog veel onduidelijkheid over de precieze mechanismen waardoor burgerschapsonderwijs wel of geen effect heeft.

Recent hebben Teegelbeckers en collega's (2023) een systematische overzichtsstudie gepubliceerd waarin ze op basis van interventiestudies hebben gekeken welke vormen van onderwijs werken voor de competenties die nodig zijn om als burger aan een democratische samenleving deel te kunnen nemen. Zij hebben vijf conclusies getrokken:

1. Instructie met klasdiscussie heeft een effect op kennis en het omgaan met verschillen.
2. Kleinschalig groepswork heeft effecten op politieke betrokkenheid en het omgaan met verschillen.
3. Opdrachten waarbij de lesstof wordt toegepast, laten effecten zien op kennis, interne politieke daadkracht en mediagebruik.
4. Burgerschapsprojecten laten effecten zien op interne politieke daadkracht en politieke betrokkenheid.
5. Het oefenen van democratische besluitvorming in simulaties of schoolprogramma's voor besluitvorming heeft effecten op kennis, interne en externe politieke daadkracht, het omgaan met verschillen, politieke betrokkenheid en vertrouwen.

Het onderzoek en de kwaliteit van de bestudeerde studies zijn echter vaak beperkt, en er is meer onderzoek nodig om praktische conclusies te kunnen trekken.

Daarnaast is er ook beperkt longitudinaal onderzoek naar de effecten van burgerschapsonderwijs. Hoewel er veel studies zijn die de korte- en middellangetermijneffecten van burgerschapsonderwijs onderzoeken (Dassonneville et al., 2012; Keating & Janmaat, 2016; Quintelier, 2008; Wanders, 2019; Whitely, 2014), ontbreekt het vaak aan onderzoek dat over een langere periode volgt hoe burgerschapsonderwijs de democratische gezindheid van adolescenten beïnvloedt. Het begrijpen van de langetermijneffecten is belangrijk om te bepalen of burgerschapsonderwijs daadwerkelijk duurzame veranderingen teweegbrengt in de democratische kennis, houding, waarden en gedragingen van adolescenten. Het is bijvoorbeeld van belang om te weten of

burgerschapsonderwijs op de lange termijn bijdraagt aan kennis over en actieve deelname aan democratische processen, een positievere houding en respect ten aanzien van de democratische rechtsstaat, en het vermogen om conflicterende meningen te respecteren.

Fundamentele kritiek

Tot slot zijn er ook fundamentele kritieken op burgerschapsonderwijs die aandacht verdienen. Sommige onderzoekers stellen dat de nieuwe wet burgerschapsonderwijs te sturend is en dat de overheid geen specifieke morele opvattingen moet opleggen aan scholen, leerkrachten en leerlingen. Volgens deze visie zou het onderwijs zich moeten richten op het aanbieden van objectieve kennis en vaardigheden, in plaats van op het beïnvloeden van de individuele morele overtuigingen (Van der Ploeg, 2021). Deze critici benadrukken dat het vormen van burgerschap een complex proces is dat niet volledig kan worden gerealiseerd door het opleggen van specifieke waarden en normen. Het is belangrijk dat burgerschapsonderwijs ruimte biedt voor een diversiteit aan opvattingen en dat er mogelijkheden zijn voor kritische reflectie en debat (Merry, 2021). Deze kritieken benadrukken het belang van een evenwichtige benadering in het burgerschapsonderwijs, waarbij ruimte wordt geboden voor de ontwikkeling van kritisch denken. Het is belangrijk dat burgerschapsonderwijs niet alleen gericht is op conditionering, maar ook op het aanbieden van kennis en het stimuleren van het vermogen van leerlingen om zelfstandig en kritisch na te denken over maatschappelijke vraagstukken.

Adviezen

Er zijn verschillende uitdagingen die moeten worden aangepakt om de democratische gezindheid van Nederlandse adolescenten te vergroten. Hoewel de resultaten van deze literatuurstudie suggereren dat adolescenten enige democratische gezindheid hebben, is er behoefte aan een sterkere basis voor democratische gezindheid. Er bestaat bij hen nu onvoldoende kennis over de democratische rechtsstaat en haar fundamentele waarden. Hoewel adolescenten de kernwaarden steunen, hebben ze moeite om te gaan met de inherent conflicterende aard van deze waarden en voelen ze zich niet voldoende vaardig om als actieve burgers deel te nemen aan een democratische rechtsstaat. Bovendien lijkt de mate van democratische gezindheid te worden bepaald door de omgeving waarin adolescenten opgroeien, en zijn er op jonge leeftijd al aanzienlijke verschillen in democratische gezindheid waarneembaar.

Op basis van de bevindingen van deze literatuurstudie kunnen er vijf aanbevelingen worden gedaan om deze uitdagingen te identificeren, aan te pakken en de democratische gezindheid te vergroten, en mogelijk ook de verschillen tussen adolescenten te verkleinen.

Advies 1: Concrete doelen en een sterk fundament voor democratische gezindheid

Om het burgerschapsonderwijs te verbeteren en effectiever te maken, is het allereerst nodig om een duidelijke en eenduidige definitie van burgerschapsonderwijs vast te stellen. Dit zal schoolleiders, leraren, onderzoekers en beleidsmakers helpen om beter te begrijpen wat precies wordt beoogd, waardoor het gemakkelijker wordt om invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs en de effecten van verschillende benaderingen beter geëvalueerd kunnen worden. Bij het formuleren van nieuwe eindtermen en kerndoelen voor het burgerschapsonderwijs en maatschappijleer in het funderend onderwijs is het advies om het fundament voor de democratische rechtsstaat centraal te stellen. Dit fundament legt de basis waarbinnen adolescenten zich als burgers kunnen ontwikkelen en het maakt hen weerbaar tegen de huidige en toekomstige antidemocratische ontwikkelingen die aan deze fundamentele morrelen.

Binnen dit kader zijn er drie centrale aandachtsgebieden: kennis als fundament waarop gebouwd kan worden, inzicht in en respect voor de basiswaarden, maar ook de botsende natuur van deze waarden en het stimuleren van politiek zelfvertrouwen.

Kennis over de democratie

Het is allereerst nodig om het kennisniveau over de democratie op peil te brengen. Het verwerven van voldoende kennis over de democratie wordt beschouwd als een vereiste voor het vermogen van adolescenten om in de toekomst kritisch en actief deel te nemen aan het democratische proces. Voldoende kennis stelt adolescenten in staat om weloverwogen beslissingen te nemen en te

begrijpen hoe ze zich verhouden tot democratische instituties, evenals hoe ze hun eigen belangen en die van de samenleving kunnen verdedigen en vertegenwoordigen.

Het is belangrijk op te merken dat individuele verschillen in democratische kennis zich al manifesteren voor het voortgezet onderwijs. Daarom adviseren wij om al in het primair onderwijs aandacht te besteden aan dit aspect (Inspectie van het Onderwijs, 2022; Mulder et al., 2022). Door alle adolescenten in een vroeg stadium een stevige kennisbasis mee te geven, kunnen ze zich als actieve burgers ontwikkelen en zijn ze in staat om volwaardig deel te nemen aan een democratische samenleving.

Het is daarom van belang om het onderwijs in het primair onderwijs te versterken en te zorgen voor een gedegen en gestructureerde aanpak van het onderwijzen van democratische kennis en begrip. Op deze manier kunnen adolescenten een solide basis leggen voor hun betrokkenheid als burgers in een democratische samenleving.

Botsende waarden

Ten tweede is het juist in tijden van crisis en toenemende gevoelens van polarisatie van belang dat adolescenten zich hechten aan en inzicht krijgen in de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het is van belang om dit aspect ook centraal te stellen bij de formulering van nieuwe kerndoelen en eindtermen. Adolescenten moeten begrijpen dat deze waarden soms met elkaar botsen en dat zij keuzes maken op basis van deze waarden die kunnen conflicteren met keuzes die anderen maken.

Naast kennis over de basiswaarden, moet er in het funderend onderwijs ook voldoende aandacht worden besteed aan de manier waarop democratische waarden kunnen conflicteren of tegenstrijdig kunnen zijn. Ze moeten leren om democratische waarden te begrijpen, maar ook toe te passen. Met name de relatie tussen vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid verdient speciale aandacht. Het is van belang om te benadrukken dat vrijheid niet alleen kan worden geïnterpreteerd als persoonlijke autonomie, zoals vrijheid in wordt geïnterpreteerd (Demant, 2020), maar ook als relationele autonomie, waarbij vrij en onafhankelijk handelen in relatie tot het collectief worden beschouwd. Dergelijke discussies moeten al op jonge leeftijd worden gevoerd en niet alleen beperkt worden tot het vak maatschappijleer, aangezien individuele verschillen in opvattingen over deze waarden al voor deze leeftijd bestaan en gedurende het voortgezet onderwijs ook blijven bestaan. Wachten tot het vak maatschappijleer om de democratische rechtsstaat te behandelen, is daarom te laat.

Door in het funderend onderwijs structureel aandacht te besteden aan het begrijpen en toepassen van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, de onderliggende principes en de complexe dynamiek tussen deze waarden krijgen leerlingen een diepgaand begrip en een kritische houding ten opzichte van democratische principes. Het bereidt adolescenten voor om samen met anderen actieve en betrokken burgers te zijn in een democratische samenleving.

Politiek zelfvertrouwen en vaardigheden

Ten derde is het belangrijk om adolescenten te laten ervaren wat het is om invloed uit te oefenen en ze de vaardigheden mee te geven om invloed uit te kunnen oefenen. Adolescenten hebben vaak het gevoel dat ze (nog) niet over de vaardigheden beschikken om bij te kunnen dragen aan de democratische samenleving (Inspectie van het Onderwijs, 2022; Mulder et al., 2022; Munniksma et al., 2017). Ze geloven niet dat ze een verschil kunnen maken, dat er naar ze geluisterd wordt en mede daardoor zijn ze ook weinig in politiek geïnteresseerd en betrokken. Om politiek zelfvertrouwen te bevorderen, is het van belang om leerlingen gedurende het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs voortdurend de mogelijkheid te bieden om hun eigen rol en vaardigheden met betrekking tot actieve deelname aan een democratie te ontwikkelen. Het bevorderen van burgerschapsvaardigheden, zoals kritisch denken, samenwerken, argumenteren, communiceren, verantwoordelijkheid nemen en respect tonen voor verschillen, kan bijdragen aan actieve deelname aan democratie, politiek en de maatschappij.

Het is belangrijk om te erkennen dat het gebrek aan politiek zelfvertrouwen bij adolescenten deels kan worden verklaard doordat ze over het algemeen nog weinig ervaring hebben met politiek. Tegelijkertijd zijn er aanzienlijke verschillen in politiek zelfvertrouwen die consistent zijn en ook bij volwassenen vergelijkbare patronen laten zien, waarbij met name gezinnen met een lage SES en adolescenten die een praktische opleiding volgen een lager politiek zelfvertrouwen hebben (Mulder et al., 2022; Munniksma et al., 2017). Belangrijk hierbij is dat adolescenten ervaren wat het betekent om actief deel te nemen aan democratische processen en dat er daarin ook serieus naar hen wordt geluisterd.

Een solide basis waarin adolescenten beschikken over voldoende kennis over de democratie, verbondenheid voelen met de belangrijkste democratische basiswaarden, begrip hebben van hoe deze waarden zich tot elkaar verhouden en het vertrouwen hebben dat ze een bijdrage kunnen leveren, kan ervoor zorgen dat zij zich ontwikkelen tot volwaardige burgers in de samenleving. Dit is met name van groot belang in tijden waarin er twijfel heerst over het functioneren van de democratische rechtsstaat. Een democratie kan alleen sterk en veerkrachtig zijn wanneer voldoende mensen actief kunnen deelnemen, en deze stevige basis legt de fundamenten hiervoor, zelfs wanneer deze fundamenten onder druk staan.

Advies 2: Toegankelijk en gelijkwaardig aanbod

Het tweede advies is om aanbod rondom democratische gezindheid gelijkwaardig en toegankelijk te maken. Deze literatuurstudie benadrukt de grote verschillen in democratische gezindheid tussen leerlingen op het vmbo en hun leeftijdsgenoten op havo en vwo zijn. Onderzoek laat nu nog zien dat burgerschapsoponderwijs op dit moment in het vmbo veelal over conformisme en bij havo en vwo vaker over kritisch burgerschap gaat (Nieuwelink, 2016; Volman & Ten Dam, 2003). Anders gezegd krijgen niet alle adolescenten gelijkwaardige kansen om zich als democratisch burger te ontwikkelen.

Hoewel het nog onduidelijk is of scholen deze verschillen kunnen verkleinen, is het in ieder geval belangrijk om een volwaardig en gelijkwaardig aanbod te ontwikkelen voor alle onderwijsrichtingen.

Het burgerschapsonderwijs op scholen moet daarom gelijkwaardig en toegankelijk zijn voor vmbo, havo en vwo. Bovendien moeten externe organisaties die programma's aanbieden over democratische waarden ook streven naar toegankelijk en gelijkwaardig aanbod geschikt voor een diversiteit aan achtergronden. Op die manier krijgen alle adolescenten de kans om vergelijkbare kennis op te doen, deel te nemen aan discussies, praktijkervaring op te doen en aangemoedigd te worden om actieve democratische burgers te worden.

In het kader van het bevorderen van democratische gezindheid is het van belang om een breed scala aan toegankelijk aanbod te ontwikkelen die gelijkwaardig is voor alle onderwijsrichtingen. Het doel hiervan is om te voorkomen dat alleen degenen die al een bepaalde mate van democratische gezindheid hebben worden bereikt, dat het alleen effectief is een resoneert bij deze groepen.

Advies 3: Luister écht naar de jeugd

Het derde advies richt zich op het betrekken van adolescenten bij democratische besluitvorming. Deze literatuurstudie laat zien dat adolescenten de wens hebben om gehoord te worden, maar vaak het gevoel hebben er niet naar hen wordt geluisterd.

Er bestaan diverse benaderingen om adolescenten te betrekken bij democratische besluitvorming. Eén optie is om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen naar 16 jaar, zoals al voorgesteld door de Raad van Openbaar Bestuur in 2019 (De Lange & Eidhof, 2019). Een andere mogelijkheid is om adolescenten actiever te betrekken bij besluitvormingsprocessen, vooral als het gaat om onderwerpen die hun direct aangaan. Dit kan worden gerealiseerd door hen te betrekken bij raadsvergaderingen, burgerpanels of jongerenraden.

Het betrekken van adolescenten bij democratische besluitvorming biedt diverse voordelen. Ten eerste vormen adolescenten een aanzienlijk deel van de bevolking en het is van belang dat ook hun stem wordt gehoord en vertegenwoordigd in het besluitvormingsproces. Vooral omdat ze nog niet kunnen stemmen. Het betrekken van deze groep bij democratische processen versterkt hun representatie en biedt de mogelijkheid om hun perspectieven en ideeën te integreren bij het nemen van beslissingen die van invloed zijn op hun toekomst en op de samenleving als geheel. Ten tweede hebben adolescenten vaak andere ideeën en belangen dan bijvoorbeeld ouderen. Het politieke landschap zou er ook anders uitzien als alleen zij mochten stemmen (NOS, 2022). Het luisteren naar deze groep stelt ons in staat om deze belangen beter te begrijpen en er recht aan te doen. Het stelt adolescenten in staat om op te komen voor hun rechten, behoeften en zorgen, zoals onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg en klimaatverandering. Ten slotte stimuleert het betrekken van adolescenten bij democratische processen ook hun betrokkenheid bij maatschappelijke vraagstukken en moedigt het hen aan om verantwoordelijke burgers te worden die actief deelnemen aan het democratische proces.

Door echt te luisteren naar de mening van adolescenten worden de belangen van deze groep vertegenwoordigd en kunnen zij actieve deelnemers zijn in het vormgeven van hun eigen toekomst.

Het bevorderen van democratische betrokkenheid onder adolescenten draagt bij aan de duurzaamheid en veerkracht van de democratie op de lange termijn.

Advies 4: Zorg voor een brede maatschappelijke aanpak

Burgerschapsonderwijs is een essentieel onderdeel van de aanpak om democratische gezindheid te bevorderen. Maar om structurele veranderingen te bewerkstelligen en systematische verschillen te verkleinen is een brede maatschappelijke aanpak noodzakelijk. Eerder stelden we al kort dat ontwikkelingen op macroniveau ook een grote impact op de ontwikkeling van democratische gezindheid hebben. Adolescenten worden beïnvloed door diverse aspecten van de maatschappij, zoals media, familie, leeftijdsgenoten en bredere maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Een brede maatschappelijke aanpak houdt rekening met al deze invloeden en creëert een omgeving waarin democratische waarden worden bevorderd en gestimuleerd. Als we de democratische gezindheid – vooral onder praktisch opgeleide adolescenten – serieus willen verbeteren en vergroten, moet dat politiek en maatschappelijk breed gedragen en aangepakt worden.

Representatie, polarisatie en ongelijkheid

Zoals eerder besproken spelen ook brede maatschappelijke en politieke ontwikkelingen een grote rol in de vorming van democratische gezindheid. De belemmeringen voor het ontstaan van een democratische gezindheid liggen niet uitsluitend bij het onderwijs, maar zijn grotendeels geworteld in politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

Zoals eerder besproken, heeft (het gebrek aan) representatie van adolescenten en jongvolwassenen invloed op hun democratische gezindheid (I&O, 2017; Ministerie BZK, 2021). Het ontbreken van representatie in de politiek en andere maatschappelijke instituties kan leiden tot ongelijkheid in democratische gezindheid. Wanneer specifieke groepen zich niet gerepresenteerd voelen in het politieke landschap, kan dit hun vertrouwen in het systeem schaden en hun betrokkenheid bij het democratische proces verminderen. Dit geldt vooral voor representatie op basis van factoren zoals geslacht, migratieachtergrond, regio, en vooral opleidingsniveau. De representatie van praktisch opgeleide volwassenen en jongeren is hierbij van bijzonder belang.

Een andere relevante ontwikkeling is de groeiende polarisatie in de samenleving. Momenteel ervaart meer dan 75% van de Nederlanders een toename van polarisatie en een aanzienlijk deel ergert zich aan bepaalde uitingen in het politieke debat (SCP, 2022). Wanneer er sterke tegenstellingen zijn tussen verschillende politieke, ideologische, of sociale groepen, kan dit leiden tot een gebrek aan respect, dialoog, en samenwerking tussen deze groepen. Deze verdeeldheid kan de bereidheid om democratische waarden te omarmen en naar elkaar en naar de overheid te luisteren, verminderen (SCP, 2022). Daarom sluit dit onderzoek zich aan bij de oproep van het SCP om hier rekening mee te houden in het politieke discours.

Een andere ontwikkeling die bijdraagt aan ongelijkheid in democratische gezindheid is de groeiende ongelijkheid in de samenleving. Factoren zoals inkomen, opleidingsniveau en toegang tot hulpbronnen en sociaal kapitaal kunnen van invloed zijn op de democratische gezindheid van burgers

(Vrooman et al., 2023). Mensen met een lagere SES hebben vaak minder kansen en middelen om actief betrokken te zijn bij het democratische proces. Ze hebben vaak beperkte toegang tot informatie, minder kennis van democratische processen en minder mogelijkheden om hun stem te laten horen. Bovendien voelen ze zich vaak niet vertegenwoordigd in het politieke systeem, wat hun bereidheid om deel te nemen aan het democratische proces verder kan verminderen. Structurele ongelijkheid creëert ongelijkwaardige kansen en vormt een barrière voor een brede, gelijkwaardige en actieve deelname aan de democratische rechtsstaat. Het verminderen van ongelijkheid in toegang tot middelen en kansen om actief te kunnen worden in de democratische rechtsstaat is essentieel om een gezonde democratische cultuur te bevorderen. De overheid heeft hierin een belangrijke rol bij het vergroten van de participatiemogelijkheden voor alle burgers.

Al met al zijn er verschillende complexe factoren die de democratische gezindheid van burgers beïnvloeden. Het is van groot belang dat de overheid deze factoren serieus neemt en gerichte maatregelen neemt om representatie en gelijkwaardige kansen te bevorderen. Door te streven naar een samenleving waarin verschillende groepen burgers zich gelijkwaardig gehoord, vertegenwoordigd en behandeld voelen, kunnen we de basis leggen voor een sterke en veerkrachtige democratie voor de toekomst.

Vroege selectie

Een laatste punt dat nog vaak onbesproken blijft in de discussie over democratische gezindheid, maar dat ten grondslag lijkt te liggen aan veel van de bovenstaande verschillen in democratische gezindheid, is de vroege selectie naar onderwijsrichting die in Nederland plaatsvindt. In Nederland worden leerlingen op jonge leeftijd ingedeeld in verschillende onderwijsrichtingen.

Deze vroege selectie kan bijdragen aan het in stand houden van ongelijkheid (Van de Werfhorst, 2019; Terrin & Triventi, 2023). Het is een uitdaging om ongelijkheid te verminderen wanneer er reeds sprake is van een ongelijke verdeling van kansen en middelen onder de leerlingen en wanneer leerlingen met verschillende achtergronden niet met elkaar in aanraking komen (Onderwijsraad, 2021). Leerlingen die minder goed presteren op de selectiecriteria, worden vaak ondergewaardeerd en hebben daardoor minder toegang tot kwalitatief hoogstaand burgerschapsonderwijs. Daarnaast kan vroege selectie leiden tot een gebrek aan diversiteit in de klas, aangezien leerlingen met een migratieachtergrond en praktisch opgeleide ouders vaak oververtegenwoordigd zijn in bepaalde onderwijsrichtingen. Dit kan de stimulatie van discussie en uitwisseling tussen leerlingen met verschillende achtergronden beperken en kan leiden tot een gebrek aan kennis, vaardigheden en attitudes die nodig zijn voor actief burgerschap en deelname aan de democratie. De uitkomsten van het ADKS leggen de verschillen die dat veroorzaakt tussen adolescenten op vmbo, havo en vwo bloot.

Het is van belang om te werken aan een onderwijssysteem dat leerlingen op latere leeftijd selecteert, zodat ze meer tijd en ruimte krijgen om zich breed te ontwikkelen als democratisch burger, in klassen met een diverse leerlingpopulatie. In 2021 adviseerde de Onderwijsraad al om de selectie uit te stellen tot na een driejarige brugklas en het zou goed zijn hieraan vervolg te geven (Onderwijsraad, 2021). Het aanpakken van het vroegtijdige selectiesysteem en het creëren van meer gelijke kansen in

het onderwijs kunnen bijdragen aan het verminderen van de ongelijkheid tussen opleidingsniveaus en daarmee ook aan het bevorderen van democratische gezindheid voor alle leerlingen.

Advies 5: Monitoring, interventiestudies en longitudinaal onderzoek

Als laatste advies pleiten we voor investeringen in het monitoren van de democratische overtuigingen van adolescenten. Deze studie heeft al benadrukt dat er momenteel onvoldoende aandacht is voor het volgen van de ontwikkeling van democratische overtuigingen bij adolescenten.

Om de democratische ontwikkeling van adolescenten te stimuleren, is het essentieel om regelmatig de status van hun democratische gezindheid te monitoren. Dit omvat niet alleen hun houding ten opzichte van fundamentele waarden, maar ook hoe ze omgaan met conflicterende waarden, een aspect dat op dit moment zagen onderbelicht blijft in de monitoring. Door verbeterde monitoring kunnen de benodigde inzichten worden verkregen om meer op maat gemaakt burgerschapsonderwijs aan te bieden en ervoor te zorgen dat adolescenten goed zijn voorbereid op actieve deelname aan de democratische samenleving.

Daarnaast is er behoefte aan meer interventieonderzoek en longitudinale studies naar de invloed van burgerschapsonderwijs op democratische gezindheid. Er is nog onvoldoende kennis over de langetermijneffecten van burgerschapsonderwijs, en longitudinale studies kunnen meer inzicht verschaffen, bijvoorbeeld met betrekking tot de duurzaamheid van de effecten en hoe burgerschapsonderwijs op de lange termijn de houding en betrokkenheid van adolescenten beïnvloedt.

Gerandomiseerde controle studies moeten worden uitgevoerd om sterk empirisch bewijs te verzamelen voor de effectiviteit van burgerschapsonderwijs en de bijbehorende lesmaterialen van externe aanbieders, zoals burgerschapsmethodes, excursies en gastlessen van ProDemos of aanbod van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.²³ Door degelijk onderzoek uit te voeren, kunnen we bijdragen aan het verfijnen en verbeteren van burgerschapsonderwijs, zodat het optimaal aansluit bij de behoeften en ontwikkeling van adolescenten.

Kortom, het monitoren van de democratische gezindheid onder adolescenten en het bevorderen van longitudinaal en effectonderzoek is van groot belang om het burgerschapsonderwijs te versterken, inzichtelijker te maken waar burgerschapsonderwijs op kan sturen en de zekerheid te verkrijgen dat het daadwerkelijk bijdraagt aan de ontwikkeling van democratische gezindheid en actief burgerschap bij adolescenten. Het stelt onderwijsinstellingen en beleidsmakers in staat om gefundeerde beslissingen te nemen over de inhoud en aanpak van het burgerschapsonderwijs.

²³ Op <https://prodemos.nl/kennis/onderzoek/> staan verschillende effectstudies voor ProDemos-activiteiten.

Afsluitend

In een tijd waarin de democratie en vrijheid wereldwijd onder druk staan, is het van groot belang om in Nederland een stevige basis te leggen voor democratische gezindheid. Dit rapport laat zien dat er weliswaar een fundament voor democratische gezindheid bij adolescenten ligt, maar dat dit fundament niet sterk genoeg is voor de uitdagingen waar onze democratie voor staat.

Nederlandse adolescenten hebben onvoldoende democratische kennis, steunen weliswaar de basiswaarden, maar hebben moeite met het toepassen en de conflicterende natuur hiervan, en ze ervaren een gebrek aan vaardigheden en mogelijkheden om aan de politiek en democratie te kunnen deelnemen. Daar bovenop zijn er al op jonge leeftijd grote structurele verschillen zichtbaar tussen leerlingen van verschillende onderwijsrichtingen. Niet iedereen krijgt gelijkwaardige kansen om aan de democratie deel te nemen. Voor het vergroten van democratische gezindheid is een gecoördineerde inspanning op verschillende fronten noodzakelijk.

Het burgerschapsonderwijs heeft hierin een belangrijke rol. Door de democratische rechtsstaat en de basiswaarden als concrete doelen in het burgerschapsonderwijs op te nemen versterken we het fundament voor democratische gezindheid. Dit geeft scholen handvatten om hier invulling aan te geven. Daarbij is het belangrijk om met toegankelijk aanbod te werken, dat voor alle onderwijsrichtingen gelijkwaardig is. Hierdoor kunnen adolescenten op alle onderwijsrichtingen gelijkwaardige kansen krijgen om kennis op te doen, te oefenen met invloed uitoefenen en te ervaren wat het is om als vrij democratisch burger deel te nemen aan de maatschappij.

Het burgerschapsonderwijs kan niet alle problemen oplossen en daarom is er ook behoefte aan een bredere gecoördineerde aanpak. Maatschappelijke uitdagingen die ten grondslag liggen aan de structurele verschillen tussen adolescenten in democratische gezindheid en groeiende gevoelens van polarisatie moeten worden aangepakt. Dit omvat het verkleinen van ongelijkwaardige kansen in de samenleving en het creëren van een gelijkwaardiger speelveld voor het kunnen deelnemen aan democratische processen. Maar ook breder moet worden gekeken naar aanpassingen aan het onderwijssysteem, zoals de vroegtijdige selectie van leerlingen in verschillende onderwijsrichtingen. De groeiende kloof tussen burgers en de overheid, tussen burgers onderling en tussen adolescenten moet worden verkleind. Adolescenten verdienen daarin ook een stem en er moet beter naar ze worden geluisterd. Ze maken zich zorgen over de problemen die hen veelal aangaan, maar hebben het gevoel dat hun stem niet telt, dat ze niet gehoord worden.

Ten slotte moet er voor het bevorderen van democratische gezindheid onder adolescenten dringend worden geïnvesteerd in grootschalige monitoringinitiatieven en diepgaand onderzoek naar de factoren die de democratische gezindheid van adolescenten beïnvloeden. Ondanks de grote zorgen die er zijn, weten we te weinig van deze groep en dat moet anders. Dit zal niet alleen helpen om een beter begrip te krijgen van de uitdagingen waarmee jongeren worden geconfronteerd, maar ook om

ProDemos

effectieve beleidsmaatregelen te ontwikkelen en te implementeren die hun betrokkenheid bij democratische processen bevorderen.

In een tijd waarin democratie en vrijheid wereldwijd onder druk staan, kunnen we niet verslappen in onze inspanningen om die te beschermen en te versterken. Het bouwen aan een stevig fundament voor democratische gezindheid onder Nederlandse adolescenten is daarin een belangrijke stap. Met een gezamenlijke inspanning van politici, beleidsmakers, onderzoekers en het onderwijsveld, waarin burgerschapsonderwijs een sleutelrol speelt, kunnen we een toekomst creëren waarin alle jongeren de kans krijgen om actieve, geïnformeerde, en kritische democratische burgers te worden. Terwijl we tegelijkertijd de dieperliggende problemen aanpakken die de verschillen in democratische gezindheid voeden. Dit zal niet alleen ons fundament voor de democratische rechtsstaat versterken, maar onze democratie zelf veerkrachtiger maken.

Literatuurlijst

- Abendschön, S., & Tausendpfund, M. (2017). Political knowledge of children and the role of sociostructural factors. *American Behavioral Scientist*, *61*(2), 204-221.
- Almond, G., & Verba, S. (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Alonso, S. (2016). What type of democratic commitment lies behind the importance of living in a democracy? In M. Ferrín & H. Kriesi (Red.), *How Europeans view and evaluate democracy* (pp. 130-151). Oxford: Oxford University Press.
- Amnå, E., Ekström, M., Kerr, M., & Stattin, H. (2009). Political socialization and human agency: The development of civic engagement from adolescence to adulthood. *Statsvetenskaplig Tidskrift*, *111*, 27-40.
- Avery, P. G., Levy, S. A., Simmons, A. M. M., & Scarlett, M. H. (2012). Adolescents' conceptions of democracy in Central/Eastern Europe and the United States. *Journal of International Social Studies*, *2*, 25-52.
- Barrett, M., & Brunton-Smith, I. (2014). Political and civic engagement and participation: Towards an integrative perspective. *Journal of Civil Society*, *10*, 5-28.
- Bárta, O., Lavizzari, A., & Boldt, G. (2021). Meaningful youth political participation in Europe: concepts, patterns, and policy implications-research study. Straatsburg: Raad van Europa.
- Berlin, I. (1969). Two concepts of liberty. In I. Berlin (Ed.), *Four essays on liberty* (pp. 121-154). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Beugelsdijk, S. R. (2020). Van 'aap, noot en mies' naar 'ik'. In F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof, & Kim Putters (Eds.), *De stand van vrijheid in Nederland. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (pp. 51-62). Amsterdam & Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei & SCP.
- Beugelsdijk, S. R., Hart, J. D., Houwelingen, P. V., & Versantvoort, M. (2019). *Denkend aan Nederland*. Den Haag: SCP.
- Blaskó, Z., da Costa, P. D., & Vera-Toscano, E. (2019). Non-cognitive civic outcomes: How can education contribute? European evidence from the ICCS 2016 study. *International Journal of Educational Research*, *98*, 366-378.
- Bougher, L. D. (2017). The correlates of discord: identity, issue alignment, and political hostility in polarized America. *Political Behavior*, *39*, 731-762.
- Boulianne, S., & Theocharis, Y. (2020). Young people, digital media, and engagement: A meta-analysis of research. *Social Science Computer Review*, *38*(2), 111-127.
- Brady, H. E., Verba, S., & Schlozman, K. L. (1995). Beyond SES: A resource model of political participation. *American Political Science Review*, *89*(2), 271-294.
- Bovens, M. A. P., & Wille, A. C. (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Campbell, D. E. (2008). Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. *Political behavior*, *30*, 437-454.

- Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94, 32-47.
- Campos, C. F., Hargreaves Heap, S., & Leite Lopez de Leon, F. (2017). The political influence of peer groups: experimental evidence in the classroom. *Oxford Economic Papers*, 69(4), 963-985.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019a). *Solidariteit in de gezondheidszorg; opvattingen over zorgpremie en leefstijl*. Den Haag: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019b). 4 op de 10 jongeren geïnteresseerd in politiek. Geraadpleegd op 23 mei 2023: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/13/4-op-de-10-jongeren-geïnteresseerd-in-politiek>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2023). Minste vertrouwen in Tweede Kamer in 10 jaar tijd. Geraadpleegd op 11 mei 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/19/minste-vertrouwen-in-tweede-kamer-in-10-jaar-tijd>
- Cho, Y. (2014). To know democracy is to love it: A cross-national analysis of democratic understanding and political support for democracy. *Political Research Quarterly*, 67, 478–88.
- Cicchì, L., Genschel, P., Hemerijck, A., & Nasr, M. (2020). Europese solidariteit in tijden van een pandemie. *S&D*, 77(5), 55-64.
- Claassen, C. (2020). Does public support help democracy survive? *American Journal of Political Science*, 64, 118–34.
- Cohen, C., Kahne, J., Bowyer, B., Middaugh, E., & Rogowski, J. (2012). *Participatory politics: New media and youth political action [YPPSP research report]*. Geraadpleegd op 4 mei 2023: <http://ypp.dmlcentral.net/publications/107>
- Cook, C. R., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., & Sadek, S. (2010). Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly*, 25(2), 65-83.
- Coopmans, M., Ten Dam, G., Dijkstra, A. B., & Van der Veen, I. (2020). Towards a comprehensive school effectiveness model of citizenship education: An empirical analysis of secondary schools in the Netherlands. *Social Sciences*, 9(9), 157.
- Dassonneville, R., Quintelier, E., Hooghe, M., & Claes, E. (2012). The relation between civic education and political attitudes and behavior: A two-year panel study among Belgian late adolescents. *Applied Developmental Science*, 16, 140–50.
- De Blok, L., & Brummel, L. (2022). *Gefundeerd politiek vertrouwen? Onderzoek naar de relatie tussen overheidsprestaties en het vertrouwen in politieke instituties*. Utrecht: USBO.
- De Groot, I., Daas, R., & Nieuwelink, H. (2022). Netherlands: Education for democratic citizenship in Dutch schools: a bumpy road. *Journal of Social Science Education*, 21(4), 2-32.
- De Groot, I., Goodson, I., & Veugelers, W. (2014). Dutch adolescents' narratives about democracy: 'I know what democracy means, but not what it means to me'. *Cambridge Journal of Education*, 44, 271–292.
- De Lange, S., & Eidhof, B. (2019). *Jong Geleerd, Oud Gedaan: Pleidooi voor Experimenten met het Verlagen van de Kiesgerechtigde Leeftijd*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.

- Dekker, H., German, D., & De Landtsheer, C. (2017). Political socialization theory, research, and application; history and analysis of forty years of the research committee on political socialization and education of the international political science association: 1979-2019. *Politics, Culture and Socialization*, 8(1-2), 34–80.
- Dekker, P., & Den Ridder, J. (2016). *Gedeelde waarden en een weerbare democratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., & Den Ridder, J. (2020). Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting. In F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof, & Kim Putters (Eds.), *De stand van vrijheid in Nederland. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (pp. 51-62). Amsterdam & Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei & SCP.
- Delli Carpini, M. X., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Demant, F. (2020). Gevoelde vrijheid. In F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof, & Kim Putters (Eds.), *De stand van vrijheid in Nederland. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (pp. 51-62). Amsterdam & Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei & Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Den Ridder, J., & Dekker, P. (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Den Ridder, J., Miltenburg, E., Kunst, S., Hul, L. V. T., & Broek, A. V. D. (2022). *Burgerperspectieven 2022 I 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. D., Hul, L. V. T., & Broek, A. V. D. (2023). *Burgerperspectieven 2023 I 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijkstra, A.B., Geijsel, F., Ledoux, G., Van der Veen, I., & Ten Dam, G. (2015). Effects of school quality, school citizenship policy, and student body composition on the acquisition of citizenship competences in the final year of primary education. *School Effectiveness and School Improvement*, 26, 1–30.
- Donbavand, S., & Hoskins, B. (2021). Citizenship education for political engagement: A systematic review of controlled trials. *Social Sciences*, 10(5), 151.
- Dostie-Goulet, E. (2009). Social networks and the development of political interest. *Journal of Youth Studies*, 12(4), 405–21.
- Economist Intelligence Unit (2023). *Democracy index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine* London, England: Author.
- Eidhof, B. B. F. (2016). *Influencing youth citizenship*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Eidhof, B. B. F. (2020). *Handboek Burgerschapsonderwijs: Voor Het Voortgezet Onderwijs*. Den Haag: ProDemos: Huis voor Democratie en Rechtsstaat.
- Ekström, M., & Östman, J. (2013). Family talk, peer talk and young people’s civic orientation. *European Journal of Communication*, 28(3), 294-308.
- Ferrín, M., & Kriesi, H. (2016). *How Europeans view and evaluate democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Flanagan, C., & Gallay, L. S. (1995). Refraining the meaning of “political” in research with adolescents. *Perspectives on Political Science*, 24, 34-41.

- Flanagan, C. A., Gallay, L. S., Gill, S., Gallay, E., & Nti, N. (2005). What does democracy mean? Correlates of adolescents' views. *Journal of Adolescent Research, 20*, 193-218.
- Flanagan, C. A., & Stout, M. (2010). Developmental patterns of social trust between early and late adolescence: Age and school climate effects. *Journal of Research on Adolescence, 20*(3), 748-773.
- Foa, R. S., A. Klassen, D. Wenger, A. Rand, & M. Slade (2020). *Youth and satisfaction with democracy: reversing the democratic disconnect?* Cambridge: Centre for the Future of Democracy.
- Foa, R. S. A., & Mounk, Y. (2016). The democratic disconnect. *Journal of democracy, 27*(3), 5-17.
- Galston, W. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science, 4*, 217-234.
- García-Albacete, G. (2013). Promoting Political Interest in Schools: The Role of Civic Education. In S. Abenchen, *Growing into Politics: Contexts and Timing of Political Socialization* (pp. 91-114). Colchester: ECPR Press.
- Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W., & Ten Dam, G. (2013). Review of the effects of citizenship education. *Educational Research Review, 9*, 158-173.
- Geijssel, F., Ledoux, G., Reumerman, R., & Ten Dam, G. (2012). Citizenship in young people's daily lives. Differences in citizenship competences of adolescents in the Netherlands. *Journal of Youth Studies, 15*(6), 711-729.
- Grobshäuser, N., & Weißeno, G. (2020). Does political participation in adolescence promote knowledge acquisition and active citizenship? *Education, Citizenship and Social Justice, 16*(2), 150-164.
- Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2017). *Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Henn, M., Weinstein, M., & Forrest, S. (2005). Uninterested youth? Young people's attitudes towards party politics in Britain. *Political studies, 53*(3), 556-578.
- Hernández, E., & Galais, C. (2022). The long-lasting effects of citizenship education. *West European Politics, 45*(5), 1130-1152.
- Herre, B., Ortiz-Ospina, S., & Roser, Max (2022). *Democracy*. Geraadpleegd op 20 mei 2023: <https://ourworldindata.org/democracy>.
- Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hjerm, M., Eger, M. A., Bohman, A., & Fors Connolly, F. (2020). A new approach to the study of tolerance: Conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference. *Social Indicators Research, 147*(3), 897-919.
- Holleque, M. (2011). *Rethinking the stability of political interest*. Retrieved from http://users.polisci.wisc.edu/behavior/Papers/holleque_stability_04_08_11.pdf.
- Hooghe, M., & Dassonneville, R. (2011). The effects of civic education on political knowledge. A two-year panel survey among Belgian adolescents. *Educational Assessment, Evaluation, and Accountability, 23*(4), 321-339.
- Hooghe, M., Marien, S., & Oser, J. (2017). Great expectations: The effect of democratic ideals on political trust in European democracies. *Contemporary Politics, 23*(2), 214-230.

- Hooghe, M., & Wilkenfeld, B. (2008). The stability of political attitudes and behaviors across adolescence and early adulthood: A comparison of survey data on adolescents and young adults in eight countries. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(2), 155–167.
- Hoskins, B., & Janmaat, J. G. (2019). *Education, Democracy and Inequality: Political Engagement and Citizenship Education in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Hoskins, B., Janmaat, J. G., & Melis, G. (2017). Tackling inequalities in political socialisation: A systematic analysis of access to and mitigation effects of learning citizenship at school. *Social science research*, 68, 88-101.
- I&O Research (2017). *Jongeren & Democratie*. Geraadpleegd op 4 juli 2023: <https://www.ioresearch.nl/actueel/jongeren-pessimistischer-dan-in-2007/>.
- Ichilov, O., Bar Tal, D., & Mazawi, A. (1989). Israeli adolescents' comprehension and evaluation of democracy. *Youth & Society*, 21(2), 153-169.
- Inspectie van het Onderwijs. (2017). *Burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2022). *Peil burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs
- Isac, M. M., Maslowski, R., Creemers, B., & Van der Werf, G. (2014). The contribution of schooling to secondary-school students' citizenship outcomes across countries. *School Effectiveness and School Improvement*, 25, 29-63.
- Isac, M. M., Maslowski, R., & Van der Werf, G. (2011). Effective civic education: an educational effectiveness model for explaining students' civic knowledge. *School Effectiveness and School Improvement*, 22(3), 313-333.
- Kahne, J., & Bowyer, B. (2018). The political significance of social media activity and social networks. *Political Communication*, 35(3), 470-493.
- Kahne, J. E., & Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45(3), 738-766.
- Keating, A., & Janmaat, J. G. (2016). Education through citizenship at school: Do school activities have a lasting impact on youth political engagement?. *Parliamentary Affairs*, 69(2), 409-429.
- Kiesraad (2023, 20 juni 2023). Databank Verkiezingsuitslagen. Geraadpleegd op 20 juni, 2023 van <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/index>
- Kim, Y., Russo, S., & Amnå, E. (2016). The longitudinal relation between online and offline political participation among youth at two different developmental stages. *New Media & Society*, 19(6), 899-917.
- Klingemann, H. (2014). Dissatisfied democrats: Democratic maturation in old and new democracies. In R. J. Dalton & C. Welzel (Red.), *The civic culture transformed: From allegiant to assertive citizens* (pp. 116-157). Cambridge: Cambridge University Press.
- Knowles, R. T., Torney-Purta, J., & Barber, C. (2018). Enhancing citizenship learning with international comparative research: Analyses of IEA civic education datasets. *Citizenship Teaching & Learning*, 13, 7-30.

- Kranendonk, M., Mulder, L., Thijs, P., Wanders, F., Ten Dam, G., Van der Meer, T., & Van de Werfhorst, H. (2019). *De ontwikkeling van democratische kernwaarden*. Universiteit van Amsterdam, ADKS. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Krzywosz-Rynkiewicz, B., Zalewska, A. M., & Karakatsani, D. (2017). Does citizenship education matter?: Young people's citizenship activity in countries with different citizenship education experience. *Citizenship Teaching & Learning*, 12(2), 171-188.
- Kruikemeier, S., & Shehata, A. (2017). News media use and political engagement among adolescents: An analysis of virtuous circles using panel data. *Political Communication*, 34(2), 221-242.
- Koskimaa, V., & Rapeli, L. (2015). Political socialization and political interest: the role of school reassessed. *Journal of Political Science Education*, 11(2), 141-156.
- Lauglo, J., & Øia, T. (2008). Education and civic engagement among Norwegian youth. *Policy Futures in Education*, 6(2), 203-223.
- Ledoux, G., Geijssel, F., Reumerman, R., & Dam, G. ten (2011). Burgerschapscompetenties van jongeren in Nederland. *Pedagogische Studiën*, 88, 3-22.
- Levy, R. E. (2021). Social media, news consumption, and polarization: Evidence from a field experiment. *American Economic Review*, 111(3), 831-870.
- Manning, N., & Edwards, K. (2014). Why Has Civic Education Failed to Increase Young People's Political Participation? *Sociological Research Online*, 19, 1-12
- Maurissen, L. (2020). Political efficacy and interest as mediators of expected political participation among Belgian adolescents. *Applied Developmental Science*, 24(4), 339-353.
- Merry, M. S. (2021). Burgerschapseducatie zal ons niet redden. *Pedagogiek*, 41(3), 272-295.
- Milbrath, L. W. (1981). Political participation. In S. L. Long (Ed.), *The handbook of political behavior* (vol. 4, pp. 197-237). New York: Plenum Press.
- Miklikowska, M., & Hurme, H. (2011). Democracy begins at home: Democratic parenting and adolescents' support for democratic values. *European Journal of Developmental Psychology*, 8(5), 541-557.
- Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D., & Den Ridder, J. (2022). *Burgerperspectieven Bericht 1 2 SCP*: Den Haag.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2021). *Bondgenoten in de democratie: Jongeren en bestuurders bouwen samen*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2023). *Flitspeiling Grondweg*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2014). *Kernwaarden van de Nederlandse Samenleving*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Mouffe, C. (2009). Democracy in a multipolar world. Millennium: *Journal of International Studies*, 37(3), 549-561.
- Moxon, D., & Escamilla, A. (2022). *Can citizenship education inspire youth participation in democratic life?* Brussel: EU.

- Mulder, L, la Roi, C., Mennes, H., Van Alebeek, C., Ten Dam, G., Van der Meer, T., & Van de Werfhorst, H. (2022). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 3 – 2020/2021*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Munniksma, A., Dijkstra, A. B., Van der Veen, I., Ledoux, G., Van de Werfhorst, H., & Ten Dam, G. (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam: AUP.
- National Assessment of Educational Progress. (1990). *The civics report card: Trends in achievement from 1976 to 1988 at ages 13 and 17: Achievement in 1988 at grades 4, 8, and 12*. Washington, DC: U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement.
- Nationale Jeugdraad (2019). *Verkenning Jonge Bestuurders 2019*. Utrecht: NJR.
- Neundorf, A., Niemi, R. G., & Smets, K. (2016). The compensation effect of civic education on political engagement: How civics classes make up for missing parental socialization. *Political Behavior*, 38(4), 921–949.
- Neundorf, A., Smets, K., & García-Albacete, G. M. (2013). Homemade citizens: The development of political interest during adolescence and young adulthood. *Acta Politica*, 48, 92-116.
- Niemi, R. G., & Junn, J. (2005). *Civic education: What makes students learn*. Yale: Yale University Press.
- Niemi, R. G., Neundorf, A., & Smets, K. (2013). The compensation effect of civic education: How school education makes up for missing parental political socialisation. In M. Hooghe & E. Quintelier (Eds.), *From adolescence to full democratic citizenship: Political socialization in a Belgian panel study*. London & New York: Routledge.
- Nieuwelink, H. (2016). *Becoming a Democratic Citizen. A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks*. Academisch proefschrift. Universiteit van Amsterdam.
- Nieuwelink, H., Dekker, P., Geijsel, F., & Ten Dam, G. (2016). ‘Democracy always comes first’: adolescents’ views on decision-making in everyday life and political democracy. *Journal of Youth Studies*, 19(7), 990-1006.
- Nieuwelink, H., Dekker, P., & Ten Dam, G. (2019). Compensating or reproducing? Students from different educational tracks and the role of school in experiencing democratic citizenship. *Cambridge Journal of Education*, 49(3), 275-292.
- Nieuwelink, H., Ten Dam, G., Geijsel, F., & Dekker, P. (2018). Growing into politics? The development of adolescents’ views on democracy over time. *Politics*, 38(4), 395-410.
- Noordzij, K., Visser, V., de Koster, W., & van der Waal, J. (2020). Politiek onbehagen onder lager opgeleiden. *Sociologie Magazine*, 28(3), 16–18. Geraadpleegd op 12 juni 2023: <http://hdl.handle.net/1765/129613>
- Norris, P. (1999). *Critical citizens: Global support for democratic government*. OUP Oxford.
- NOS. (2021, 16 maart). Wat als alleen de jonge mensen hadden gestemd? NOS. <https://nos.nl/op3/artikel/2467747-wat-als-alleen-de-jonge-mensen-hadden-gestemd>.
- NOS. (2022, 20 september). Enquête: Vertrouwen in de politiek is enorm laag. NOS. <https://nos.nl/collectie/13915/artikel/2445243-enquete-vertrouwen-in-de-politiek-is-enorm-laag>.

- Onderwijsraad (2021). *Grenzen stellen, ruimte laten: Artikel 23. Grondwet in het licht van de democratische rechtsstaat*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Parlement (2021). *Vrouwen in de Tweede Kamer*. Geraadpleegd op 20 mei 2023: https://www.parlement.com/id/vh8InhrreOzv/vrouwen_in_de_tweede_kamer.
- Persson, M. (2015). Education and political participation. *British Journal of Political Science*, 45(3), 689-703.
- Prior, M. (2007). *Post-broadcast democracy: How media choice increases inequality in political involvement and polarizes elections*. Cambridge University Press.
- Prior, M. (2010). You've either got it or you don't? The stability of political interest over the life cycle. *Journal of Politics*, 72(3), 747-766.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: America's declining social capital*. In: Crothers, L., & Lockarth, C. (eds.). *Culture and Politics*. Palgrave Macmillan, New York.
- Quaranta, M. (2018). The meaning of democracy to citizens across European countries and the factors involved. *Social Indicators Research*, 136(3), 859-880.
- Quaranta, M. (2020). What makes up democracy? Meanings of democracy and their correlates among adolescents in 38 countries. *Acta Politica*, 55, 515-537.
- Quintelier, E. (2007). Differences in political participation between young and old people. *Contemporary Politics* 13,165-180.
- Quintelier, E. (2010). The effect of schools on political participation: A multilevel logistic analysis. *Research Papers in Education*, 25(2), 137-154.
- Quintelier, E. (2015). Engaging adolescents in politics: The longitudinal effect of political socialization agents. *Youth & Society*, 47, 51-69.
- Quintelier, E., & Hooghe, M. (2011). Political attitudes and political participation: A panel study on socialization and self-selection effects among late adolescents. *International Political Science Review*, 33, 1-19.
- Quintelier, E., Hooghe, M., & Badescu, G. (2007). *Parental influence on adolescents' political participation: A comparison of Belgian, Canadian and Romanian survey data*. Paper presented at the International Conference on Political Socialisation Örebro Universitet, October 8-10.
- Quintelier, E., & Van Deth, J. W. (2014). Supporting democracy: Political participation and political attitudes. Exploring causality using panel data. *Political Studies*, 62, 153-171.
- Reichert, F. (2016). How internal political efficacy translates political knowledge into political participation: evidence from Germany. *Europe's Journal of Psychology*, 12(2), 221-241.
- Rekker, R. (2017). De keuze van jongeren. In T.W. G. Van der Meer, H. Van der Kolk, & R. Rekker (red.), *Aanhoudend Wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (pp. 48-56). Amsterdam: Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2015). Political attitudes in adolescence and emerging adulthood: Developmental changes in mean level, polarization, rank-order stability, and correlates. *Journal of Adolescence*, 41, 136-147.
- Russo, S., & Stattin, H. (2017). Stability and change in youths' political interest. *Social Indicators Research*, 132(2), 643-658.

- Sapiro, V. (2004). Not your parents' political socialization: introduction for a new generation. *Annual Review Political Science*, 7, 1-23.
- Schmeets, H. (2017). *Politieke Betrokkenheid in Nederland*. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmeets, H., & Exel, J. (2022). Vertrouwen in medemens en instituties voor en tijdens de pandemie. Statistische Trends. Geraadpleegd op 21 juni 2023: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/vertrouwen-in-medemens-en-instituties-voor-en-tijdens-de-pandemie>.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Kerr, D., & Losito, B. (2010). *ICCS 2009 international report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower secondary school students in thirty-eight countries*. Amsterdam: IEA.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., & Friedman, T. (2018). *Becoming Citizens in a Changing World. IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 International Report*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Schuman, H., & Corning, A. (2011). Generational memory and the critical period: Evidence for national and world events. *Public Opinion Quarterly*, 76, 1-31.
- Sears, D. O., & Brown, C. (2013). Childhood and adult political development. In D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (pp. 59-95). Oxford: Oxford University Press.
- Sears, D. O., & Levy, S. (2003). Childhood and adult political development. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 60-109). Oxford: Oxford University Press.
- Shani, D. (2009). *On the origins of political interest*. Princeton: Princeton University.
- Shehata, A., & Amnå, E. (2019). The development of political interest among adolescents: A communication mediation approach using five waves of panel data. *Communication Research*, 46(8), 1055-1077.
- Sigel, R. S., & Hoskins, M. B. (1981). *The Political Involvement of Adolescents*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Sim, J. & Krishnasamy, M. (2016). Building a democratic society: Exploring Singapore students' understandings of democracy. *Asian Education and Development Studies*, 5, 37-58.
- Sipma, T., Lubbers, M. V., der Meer, T., Spierings, N., & Jacobs, K. (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. SKON:
- Slijkhuis, E. G. J. (2021). *Fostering active citizenship in young adulthood: the predictive value of citizenship competences, socialization experiences and academic performance in adolescence*. Groningen: University of Groningen.
- Slob, A. (2019). Nieuwe wet als kompas voor burgerschapsonderwijs. Geraadpleegd op 18 juni 2023: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/06/05/nieuwe-wet-als-kompas-voor-burgerschapsonderwijs>.
- Sohl, S. (2014). *Youths' Political Efficacy: Sources, Effects and Potentials for Political Equality*. Örebro: Örebro University.

- Soule, S. (2001). *Will They Engage? Political Knowledge, Participation and Attitudes of Generations X and Y*. Paper presented at the German and American Conference.
- Stattin, H., Eckstein, K., & Amnå, E. (2022). Why some adolescents are open to their parents' political communication. *Journal of Youth and Adolescence*, 51(11), 2235-2247.
- Strömbäck, J., & Shehata, A. (2010). Media malaise or a virtuous circle? Exploring the causal relationships between news media exposure, political news attention and political interest. *European journal of political research*, 49(5), 575-597.
- Terrin, É., & Triventi, M. (2023). The effect of school tracking on student achievement and inequality: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 93(2), 236-274.
- Thijs, P., Kranendonk, M., Mulder, L., Wanders, F., Ten Dam, G., Van der Meer, T., & Van de Werfhorst, H. (2019). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 1 - 2018/2019*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Thomassen, J. (2007). Democratic values. In R. J. Dalton & H. Klingemann (Red.), *The Oxford handbook of political behavior* (pp. 418–434). Oxford: Oxford University Press.
- Thomassen, J., Van Ham, C., & Andeweg, R. (2014). *Wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus
- Torney-Purta, J. (2002). The school's role in developing civic engagement: A study of adolescents in twenty-eight countries. *Applied developmental science*, 6(4), 203-212.
- Vaessen, A., Daas, R., & Nieuwelink, H. (2022). All things considered: The views of adolescents in vocational education on competing democratic values. *Citizenship, Social and Economics Education*, 21, 3-21.
- Van Boheemen, P., Munnichs, G., & Dujso, E. (2020). *Digitale dreigingen voor de democratie: over nieuwe technologie en desinformatie*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Van de Werfhorst, H. G. (2019). Early tracking and social inequality in educational attainment: Educational reforms in 21 European countries. *American Journal of Education*, 126, 65-99.
- Van der Meer, T. W. G. (2016a). *5 kritieken op het alarmerende stuk over democratische deconsolidatie*. Geraadpleegd op 22 mei 2023:
https://stukroodvlees.nl/vijf_kritieken_democratische_deconsolidatie/
- Van der Meer, T. W. G. (2016b). Legitimiteit en politieke steun. In: Van der Meer T and Van der Kolk H (Eds.) *Democratie dichterbij: Lokaal kiezersonderzoek 2016*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Van der Meer, T. W. G., Wanders, F. H. K., Thijs, P., Mulders, L. E. M., Aizenberg, E., Ten Dam, G. T. M., & Van de Werfhorst, H.G. (2021). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 2 - 2019/2020*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Van der Ploeg (2021). *Wat er mis is met de nieuwe onderwijswet burgerschap*. Geraadpleegd op 4 juli 2023:
https://www.academia.edu/61097148/Wat_er_mis_is_met_de_nieuwe_onderwijswet_burgerschap.

- Van Deth, J. W., Montero, J. R., & Westholm, A. (2007). *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis*. Londen: Routledge.
- Van Ham, C., & Fiselier, T. (2022). Vertrouwen in eerlijke verkiezingen: Een verkenning van de Nederlandse publieke opinie. Geraadpleegd op 10 juni 2023: <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2022/02/03/vertrouwen-in-het-verkiezingsproces>.
- Van Wonderen, R. (2021). *Democratisch bewustzijn in Nederland. Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting.
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vollaard, H., De Blok, L., & Den Ridder, J. (2022). De lokale niet-stemmer: Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Walraven, A., Van der Pers, & Nieuwenlink, H. (2021). Burgerschapsonderwijs en controversiële onderwerpen. Geraadpleegd op 2 juli 2023: <https://nl.teachertapp.com/burgerschapsonderwijs-en-controversiele-onderwerpen/>.
- Wanders, F. H. K. (2019). *The contribution of schools to societal participation of young adults: The role of teachers, parents, and friends in stimulating societal interest and societal involvement during adolescence*. Dissertation. Amsterdam, The Netherlands: University of Amsterdam.
- Wanders, F. H. K., Dijkstra, A. B., Maslowski, R., & Van der Veen, I. (2020a). The effect of teacher-student and student-student relationships on the societal involvement of students. *Research Papers in Education*, 35(3), 266-286.
- Wanders, F. H. K., Dijkstra, A. B., Maslowski, R., van der Veen, I., & Amnå, E. (2021). The role of teachers, parents, and friends in developing adolescents' societal interest. *Scandinavian journal of educational research*, 65(5), 736-751.
- Wanders, F. H. K., Van der Veen, I., Dijkstra, A. B., & Maslowski, R. (2020b). The influence of teacher-student and student-student relationships on societal involvement in Dutch primary and secondary schools. *Theory & Research in Social Education*, 48, 101-119.
- Welply, O., Taamouti, A., & Bracons Font, G. (2019). *Evaluating the impact of global citizenship education on young people's attitudes towards equality, diversity and tolerance*. Amsterdam: IEA.
- Welzel, C (2021). Why the future is democratic. *Journal of Democracy*, 32(2), 132-44.
- Wennekers, A., Boelhouders, J., Van Campen, C., & Bijl, R. (2018). *De sociale staat van Nederland 2018*. Den Haag: SCP.
- Wike R, Simmons K, Stokes B, & Fetterolf J. (2017). *Globally, broad support for representative and direct democracy*. Washington: Pew Research Center.

Samenvatting: democratische gezindheid van Nederlandse jongeren (10-18 jaar)

Wat is democratische gezindheid?

Democratische gezindheid is een verzamelterm voor de kennis over de democratie, houding ten aanzien van de democratie en de actieve deelname aan een democratische samenleving die iemand vertoont. Het fundament hiervoor wordt grotendeels gelegd op schoolgaande leeftijd, tussen de 10 en 18 jaar. De kennis, ervaringen en kansen die jongeren in deze fase opdoen, hebben een blijvende invloed op de ontwikkeling van hun democratische gezindheid en hun rol als democratisch burger. Voor een sterke en veerkrachtige democratie is het belangrijk dat adolescenten al een sterke democratische gezindheid ontwikkelen.

Waarom dit onderzoek?

Er leven veel zorgen over het afnemende democratisch besef onder jongeren. In reactie daarop hebben het Nationaal Comité 4 en 5 mei en ProDemos met dit literatuuronderzoek in kaart willen brengen wat de stand van zaken is. Hoe democratisch gezind zijn adolescenten (10-18 jaar) en wat kunnen we doen om dit te vergroten?

Hoe is het gesteld met de democratische gezindheid van adolescenten?

Er is goed en slecht nieuws. De basishouding van jongeren is positief. Jongeren hebben overwegend een **positieve houding ten opzichte van de democratie**, ondersteunen de basiswaarden, zoals vrijheid en gelijkheid en solidariteit en er lijkt toenemende interesse te zijn in politieke en maatschappelijke onderwerpen zoals immigratie, racisme en klimaat. Tegelijkertijd is er wel een **gebrek aan kennis** over wat democratie precies inhoudt en hebben ze **moeite met het begrijpen en toepassen van democratische principes**. De positieve houding ten opzichte van de basiswaarden richt zich vaak op eigenbelang, met steun voor vrijheid en gelijkheid voor henzelf, maar is minder gericht op vrijheid, gelijkheid en solidariteit voor anderen. Ondanks een toenemende betrokkenheid bij de maatschappij, is een grote meerderheid **onzeker over de eigen vaardigheden om politiek en maatschappelijk actief te zijn**. Ze hebben daarbij het gevoel dat er niet naar hen wordt geluisterd. Het meest zorgwekkende punt is dat er **al op jonge leeftijd aanzienlijke structurele verschillen in democratische gezindheid** bestaan, met name tussen verschillende onderwijsrichtingen. Het lijkt erop dat de democratische gezindheid van kinderen afhankelijk is van het milieu waarin ze opgroeien.

Adviezen

1. Stel een duidelijke en eenduidige definitie van burgerschapsonderwijs vast met concrete doelen voor het onderwijs.

Drie aandachtsgebieden van de democratische rechtsstaat moeten centraal komen te staan: kennis over de democratie, aandacht voor de soms botsende natuur van democratische waarden en het stimuleren van politiek zelfvertrouwen. Dit zal scholen, onderzoekers en beleidsmakers helpen om invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs.

2. Maak het aanbod aan burgerschapsonderwijs in alle onderwijsrichtingen toegankelijk en gelijkwaardig.

Zo krijgen alle jongeren dezelfde mogelijkheid om vergelijkbare kennis en ervaring op te doen en worden structurele verschillen niet nog verder vergroot.

3. Luister écht naar de jeugd.

Beschouw ook jongeren die nog niet mogen stemmen als volwaardige burgers in een democratie door hen te betrekken bij democratische besluitvorming die hen aangaat. Het bevorderen van betrokkenheid onder jongeren draagt bij aan de duurzaamheid en veerkracht van de democratie op de lange termijn.

4. Zorg voor een brede maatschappelijke aanpak.

Jongeren worden beïnvloed door diverse aspecten van de maatschappij (toenemende maatschappelijke ongelijkheid, polarisatie, afnemend vertrouwen in de politiek). Daarom is ingrijpen in alleen het onderwijs onvoldoende. Bij het beleid om democratische gezindheid te vergroten moet rekening worden gehouden met deze invloeden.

5. Democratische gezindheid bij adolescenten moet worden gemonitord.

Om de democratische ontwikkeling van adolescenten te bevorderen, is het belangrijk om regelmatig de stand van zaken rondom hun democratische gezindheid te monitoren. Over de effecten van burgerschapsonderwijs is ook nog veel onbekend. Meer kwalitatief en langlopend onderzoek kan bijdragen aan het verbeteren van burgerschapsonderwijs en het beleid omtrent burgerschapsonderwijs.

Dr. Frank Wanders

Auteurs

Frank Wanders

Dit onderzoek is een samenwerking tussen
het Nationaal Comité 4 en 5 mei en ProDemos

ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat

Hofweg 1H

2511 AA Den Haag

(070) 757 02 00

info@prodemos.nl

www.prodemos.nl

ProDemos legt uit wat de spelregels zijn van de democratie en rechtsstaat en laat zien wat je zelf kunt doen om invloed uit te oefenen – in de gemeente, het waterschap, de provincie, het land en Europa.

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat

ProDemos
Hofweg 1H
2511 AA Den Haag

(070) 757 02 00
info@prodemos.nl
prodemos.nl

